

P. Kuee

Юрій Клен
Твори
3 том

Ю Р І Й К Л Е Н

Т В О Р И

З т о м

За редакцією
Світлана Маланюка

1960
ТОРОНТО, КАНАДА
ФУНДАЦІЯ ІМЕНИ ЮРІЯ КЛЕНА

**COPYRIGHT, 1960, BY JURIJ KLEN FOUNDATION
diasporiana.org.ua**

**Літературний редактор:
Є. М а л а н ю к**

**Технічний редактор:
В. Б у р ғ а р д т**

**Всі права застережені — ніяка частина з цієї книги не
може бути передрукована без письмової згоди видавця,
за винятком використання окремих цитат рецензентом.**

Передмова

Поняття »поезія« і »проза« були — ще до кінця минулого століття — визначені й безсумнівні. Але, в згоді з загальною в кінці доби релятивізацією (»переоцінка вартостей«) почалося характеристичне схилкове переміщування, затирання ознак, форм і дефініцій, а в кінці — недобра плутанина, яку задокументували й обґрунтували сотні теоретичних так званих літературознавчих статей та книжок. Тут бо треба вбачати початок механічної вульгаризації по-вергарнівського верлібру, появу так званої ритмізованої прози, численних »віршів у прозі« аж по жалісний, внутрішньо-порожній (бо аритмічний, отже бездиханий і тому творчо-мертвений) так званий модерн в поезії наших днів.

В дійсності, границя між поезією і прозою — для музикального уха чи ока — є річчю очевидною і самозрозумілою. І переплутати їх — це, більш-менш, те саме, що переплутати пісню з симфонією або, навіть, скрипку з фортепіаном. Якщо либонь за Ціцероном (*poeta nascitur*) поетом треба народитися, то, не в меншій мірі *nascitur i* прозаїк, коли він, розуміється, справжній, цебто прозаїком роджений.

Значна кількість французьких прозаїків, за вельми вимовним винятком Стандала, традиційно починала свою кар'єру книжкою віршів. М. Гоголь розпочав був свою літературну діяльність з поеми віршем, а навіть »Мертві душі« назвав »поемою«. Шевченко-засланець пробував (через С. Аксакова) щось заробити по московських журналах і тому написав був (»чорствим кацапським словом«) цілу пачку так званих повістей, які, в цілості його творчости, залишилися курйозом, хоч і становлять цінний документ до його життєпису й життя. З поезій починали М. Хвильовий та Ю. Яновський. Приклади можна продовжувати далі. Але тема »прозаїки, що писали поезії« й

»поети, що писали прозою« — є неозора і вичерпати її може хіба докторська дисертація на мінімум п'ятсот сторінок.¹ Тему цю, для дослідника безумовно цікаву, важко ускладнити тут такі виняткові приклади, як Віктор Гюго (»на жаль, найбільший поет Франції«, як сказав либо́нь А. Жід) або Едгар По (явище майже ідеального »гібридизму« прозо-поезії). Але мудре прислів'я каже, що винятки лише підтверджують правило, і справжній поет є таки віршописьменником, як справжній прозаїк є, перш за все, прозаїком. Те, що перший з росіян нобелівський лавреат — Іван Бунін — одержав нагороду за свої повісті і загально є знаний, як прозаїк *par excellence*, не зміняє факту, що, в дійсності, Бунін був саме *par excellence* поетом київського »неокласичного« типу, а його проза, хіба за винятком деяких оповідань, є замаскована прозовою псевдоепічністю — лірика, на дев'ятдесят відсотків автобіографічна...

Питання, ким саме »народився« Освальд Бурггардт-Клен — поетом чи прозаїком — не насуває особливих труднощів. Помимо можливих комплікацій біографічних (переклади, наукова діяльність) і психологічно-язикових (трикутник: німецько-російсько-український), Освальд Бурггардт »уродився« поетом і то двічі, бо і як О. Бурггардт, і як Ю. Клен. Мова вірша, мова ритму й рими, »язик богів« — була для нього мовою *натуальною*, що, до речі, є конечною прикметою кожного справжнього поета і що, на жаль, не надто часто трапляється серед численних віршописьменників.² Тому факт, що Юрій

¹ Як анекдот можна подати свідчення Владислава Ходасевича про М. Горького, який »з слізми на очах признавався, що мрією його життя було написати хоч один справжній вірш«. Тому, певно, майбутній советський класик стільки нагрішив своїми »віршами в прозі«, чи пак ритмізованими рядками про всіляких »соколів« та »буревісників«...

² Серед людей, навіть причетних до літератури, панує переконання, що, наприклад, рима справляє труднощі і тому, мовляв, вірші тяжче писати аніж прозу. В дійсності (як колись проговорився Ол. Блок) для поета писати значно легше віршем, аніж прозою, бо »рими помагають писати вірш«. Те, що, наприклад, »відомий поет« послуговується спеціально складеним для власного вжитку словником рим, або (випадково знаний мені факт), що талановитий письменник (з немалим ім'ям!) пише свої поезії спочатку »наchorно« прозою, а потім »перекладає«

Клен в останнім десятилітті свого життя знаходив час на прозу (новелю, оповідання) і залишив по собі також. хоч невелику числом, але цінну й цікаву, прозову спадщину — становить вартий уваги парадокс.

Тут належить одразу ж застерегтися щодо поняття »проза«.

Прозою пишеться репортажі, статті, студії, сповідання й повісті. В прозовій спадщині Ю. Клена є статті, навіть з публіцистичним спрямованням, є немало критичних статей, є спогади, але все це ще не є »прозою« в тім сенсі, який тут маємо на увазі. Уроджений поет може, порівняно легко і без шкоди для себе, як поета, трансформувати свою поетичну енергію в критику (очевидно, не так звану наукову, а ту творчу, про яку писав колись О. Вайлд), а навіть в публіцистику (політичні статті писали часом видатні поети). Царство прози, з правила замкнене для поета, є область оповідання, новелі, а повісті чи роману — поготів. Якщо в ці області попадали колись справжні поети, то ці екскурсії були випадкові, маргінесові, неприродні й, зазвичай, дуже ризиковні.

В найліпшім випадку — була то так звана проза поета, як існує також, хоч і значно рідше, так звана поезія (цебто вірші) прозайка. Прозу поета — в її ліпших зразках (Пушкін) характеризує (і зраджує) брак епічної розлогости, лаконізм, максимальна згушеність слова і речення. Недарма поет по-німецьки називається *Dichter*, цебто дослівно — згущувач.

Вищезгаданий парадокс з прозою Юрія Клена полягає на тім, що його проза є, якби в найменшій мірі — прозою поета. Це є проза майже прозайка. І, коли б ми не знали, що Юрій Клен був поетом, коли б не знали автора, ми могли б говорити про нового в нашій літературі прозайка, прозайка справжнього.

Уміння творити постаті, мати специфічну уяву прозайка (уява поета має зовсім іншу природу), здібність бачити фабульну перспективу (Пушкін дуже влучно її називав: »далъ неясная романа«, що він її бувши поетом, »сквозь магический кристалл — еще неясно различал«) і, взагалі мати інстинкт відчуття долі та ліній призначення дієвих

Їх на вірші, свідчить лише, що або не знайдено було для своєї творчості відповідної форми, або цілком розминулося з покликанням.

осіб — то характеристичні властивості справжнього прозайка. І на кількох прозаїчних творах Ю. Клена, творах коротких, посталих принагідно і в вузьких рамках малих форм, — ми все це виразно спостерігаємо.

Проза Юрія Клена, що є не лише »прозою поета«, відслонює нам ще один аспект творчої широчини передчасно згаслого письменника

Євген Маланюк

Н О В Е Л И

Акація

Сидячи на своїй улюблений невеличкій веранді, Ганна дописувала листа. Було вже недалеко до півночі. На столику горіла звичайна гасова лямпа, навколо якої ненастінно кружляли нетлі. Паході теплої літньої ночі розгорненими сувоями пливли над дніпровими кручами. Дім стояв над спадистим схилом, і якби не темрява, то видко було б і ріку, і потойбічний берег і, може, човни запізнілі, що беззвучно просковзали, підхоплені течією, якій допомагали ще плавкі помахи весел, що майже без плюску занурялися в воду.

Дописавши, Ганна поклала перо і замислилась, перебираючи спогади останніх місяців, останнього року. Як швидко життя її з уторованої дороги раптом повернуло в бік і потекло іншим річищем! Не встигла вона опам'ятатись, як стала дружиною, а недавно відчула перші ознаки материнства, щось сіпнуло, тріпонулося у неї під серцем, коли вона цими днями спускалася сходами. Чи ж не дивно, що трохи більше як рік тому вона була майже заручена. З іншим. Батьки вважали жениха за добру партію і дуже намовляли до того проектованого шлюбу. Не аналізуючи і ще не вміючи аналізувати своїх почувань, вона пливла за течією. Не ставила спротиву, але й не йшла назустріч. Все склалося б так, як плянували батьки... якби... якби не акація.

Ганна дуже любила і добре знала Київ з усіма його прекрасними околицями. Але ніколи не спадало їй на думку, що досить за Царським (нині Пролетарським) садом, десь недалеко за палацом, що колись належав »вдовствуючій императрице Марії«, збочити в сторону Дніпра, щоб натрапити між зарослями густими кущів і дерев на дерев'яні сходи з бильцями, що вели кудись униз. На Козловську вулицю. Цілком ізольовану від решти міста. На шматок старосвітської провінції, що загубився в столиці. На невеличку вуличку понад дніпровими кручами, вуличку з маленькими хатками й квітничками. Одного чудового літнього дня вона зробила це відкриття, проходжуючися зі своєю школільною подругою. Зовсім випадково натрапили вдвох на ті сходи і почали спускатися вниз. Пахощі трав і квітів, у сонці розмарених, хвилями ходили навколо. Вони милувалися і далекою гладінню ріки, що вилискувала проти сонця, і буйною зеленню круч, до глибокого вечора ладні лишитися у цьому самотньому, немов від усього світу відрізаному, ідилічному кутку, — і ось та несподівана зустріч.

Сходами вгору йшов якийсь юнак. Погляди їхні зустрілись, і Ганна відчула, як вона зблідла, щось у грудях їй стислося, захопило дух. І раптом усвідомивши, що, як задеревіла, дивиться на чужого, невідомого їй чоловіка, вона почервоніла і, тільки аби щось сказати, щоб замаскувати оту незручність, байдужим тоном промовила, звертаючись до подруги:

— Шкода, що не наломили ми трохи акації. Дивись, як рясно вона звисає!

Розминувши з незнайомим, вони поволі пішли далі, що два кроки спиняючись і милуючись на блискучу стягу ріки, на яку вже майже лягала передвечірня тінь. Та враз відчули за собою хапливу ходу. Обернувшись, вона зашарілась, бо лицем до лиця опинилася проти незнайомця, що, сміючись і простягаючи їй велетенський кущ акацій, казав:

— Пробачте мою зухвалість, але я, почувши ваше бажання, кинувся його сповнити, і для мене не буде більшого щастя, як коли ви візьмете на спогад про сьогоднішню стрічу оці квіти.

Так почалося їхне знайомство. Знайомство, що з першого погляду було вже коханням. Шкереберть полетіли всі пляни батьків. Від байдужого, холодного погляду її знітився, змився кудись »жених«. Почалася справжня епопея її юности з човновими гулянками по Дніпру, поїздками на Чорторий і до Межигір'я, нічними ескападами в невідоме, щасливими блуканнями в Голосіївськім лісі і сидінням над тихим плесом Китаївського озера. І тепер, коли прийшло друге літо з акаціями, вони вже чотири місяці були одружені. Він наполягав на тому, що мусять вони хоч би на перший рік селитися на Козловській вулиці, у домі з квітничком і невеличкою верандою, з якої відкривається вигляд на Дніпро і на той берег.

Два тижні тому він поїхав у службове відрядження на Кавказ, де справи його, очевидно, затримають на довший час, а вона залишилася сама з дімком, квітником, верандою, Дніпром та кількома улюбленими книгами. Оце вчора одержала листа від батьків свого чоловіка, які запрошуєть її до себе в Прохорівку трохи погостити і розважитись,

бо певно вона — так пишуть вони — вже стужилась на самоті. Отож Ганна їм написала, що вийде в п'ятницю пароплавом, яким личне товариство виrushає до Канева на відвідини Шевченкової могили, а звідти ж рукою подати до Прохорівки: тільки переїхати на той берег. Отож вона за одним заходом полагодить дві справи.

Великі нетлі, що кружляли навколо лямпи, раз-у-раз кидали тріпотливі тіні свої на папір. На листі досихало чорнило. Ганна поклала долоню під серце, бо знов неначе відчула там рух нового, таємничого життя. Якими дивними шляхами, — думала вона, — веде нас доля. Отой хлопець, що ось ворухнувся (а це неодмінно буде хлопець, і назве вона його Василем), задовго заки йому народитися, почав регулювати її життя і диктувати свою волю, вимагаючи для себе кислих цитрин і гострих страв, яких вона раніше не любила. Він наказував їй, що і коли треба істи. І чи не він, співаючи у крові батьковій, примусив його обрати за матір ту дівчину, яка йому, ще не явленому в подобі людській, була до вподоби, йому, що був тільки думкою Господньою, яка зародилася одного чудового літнього дня, звівши докупи двох людей, що в цілому світі тільки їхнє сполучення могло спричинитися до появи на світ отакої, а не іншої індивідуальності у дивній її неповторності.

Ці міркування налили її серце ніжністю до ще не народженого немовляти.

Нерухомо дивилася вона в полум'я лямпи, навколо якої натовп нетлів усе більшав, і думала, яка таємнича воля зваблює до себе оті нічні створіння; очевидно, проміння має якусь притягальну силу, якій їхні кволі тільця неспроможні проти-

витися, як не може противитися голка магнетові.

Якийсь великий, знизу майже білий. метелик давно вже кружляв, зачаклований, навколо світла. Погляд її пильно і довго стежив за ним, аж ось метелик раптом злетів аж понад лямпу, туди, де проміння найжаркіше б'є вгору, з підсмаленими крильцями впав у скляний циліндер і миттю розсипався попелом.

Ганні враз сумно стало, вона готова була бачити в цьому символ долі людської. Цей образ метелика якось сплівся з думкою про немовля, яке вона носить в собі, і пригадалося із шкільних лекцій з історії, як Молохові приносилось у жертву дітей, яких замикалося в його розпеченні мідяне нутро. Дріж жаху й огиди пробігла їй по тілу. Вона потяглась до »Книги пісень« Гайнє, що лежала на столі, розгорнула навмання, і погляд її впав на рядки:

Ich weiss nicht, was soll es bedeuten,
Dass ich so traurig bin.

Це навіяло на неї вже справжній смуток. Проте вона до кінця дочитала вірш про Льореляй і знайшла якусь чудну аналогію між долею того нещасного рибалки, що, заслухавшись у спів, має потонути, і тієї нетлі, що, полетівши на світло, згоріла.

З Дніпра повіяв раптом свіжий вітрець, полум'я заколивалось, затріпотіло. Ганна взяла лямпу зі стола й увійшла до покою.

На ранок вона, прокинувшись, згадала про лист, одяглась і вийшла, щоб кинути його до поштової

скриньки. Звідкись долинав крик півня, затяжистий, сповнений туги. В садку ідилічно кудкудали курки. Коли вона була вже на вулиці, її окликнув військовий з другого поверху сусіднього дому і попросив узяти і його листи, які він їй кинув згори, пояснюючи трагічним тоном, що господиня вийшла, коли він ще спав, і зачинила хату на ключ, так що він не може вийти з дому, а вискочити з вікна зависоко. Ганна, всміхаючись, вислухала його скаргу й узяла листи. Коли знов вертала додому, побачила червоного півня, що втікав від жінки, яка бігла за ним. Півень був червоний, як полум'я, і Ганна подумала, який то влучний є народний вираз »пустити червоного півня під стріху«. Але при цьому спостереженні згадала вчорашнє полум'я, в якому згоріла нетля. Півень, тікаючи, якось незgrabно махав і бив крилами. Тут тільки Ганна завважила, що з-під шиї тече йому кров. Жінка зробила невдалу спробу зарізати неборака, і він, як видко, видерся їй з рук та, недорізаний, кинувся втікати. Ті помахи крил його мали щось спільне з безсилим тріпотінням нетлі, і Ганні стало враз важко на серці. Недобре, —— подумала вона, — вагітній жінці дивитися на такі речі. Якась туга лягла їй на душу і вже не випускала з своїх пазурів. Вона знала, що сьогоднішній день зіпсований, боялася, що настрій аж до від'їзду зістанеться поганий, та не вміла тому зарадити.

Не знала, як згаяти день. Сіла в крісло на веранді і знов розкрила томик Гайне. Книжка розгернулася на тому самому місці. Спитувалася перекладати той вірш:

Не знаю, що сталося зі мною,
що я так сумую в цей день.

Ні, не подобалось. Тоді звернула увагу, що другий рядок в оригіналі писаний ямбом і що ліпше буде так само ямбом його віддати:

Не знаю, що сталося зі мною,
що я такий сумний.

Це вже краще. Далі все пішло гаразд. Не давалися тільки останні рядки, бо рибалка ніяк не хотів у неї топитися. Отож, як не морочилася, мусіла кинути олівця, до кінця не довівши спроби своєї. Ще раз зирнувши на папір, помітила, що рука її написала не »сумний«, а »сумна«. Отже, підсвідомо якось Ганна застосувала настрій вірша до себе.

Не знала, що їй далі робити. Трохи погосподарювавши, метушилася потім цілий день по кімнаті. Надвечір згадала, що на сукні, яку хоче взяти на дорогу, є плями. Отож заходилася виводити їх бензиною, а потім суконку старанно випрасовувала. На столі лежав неоправлений том Толстого »Анна Кареніна«. Необережний рух ліктя — і пляшка з бензиною, в яку забула заткнути корок, перекинулась та розлилась на книжку, що враз уся просякла тим плином. Схопила пляшечку, та вже пізно було. В повітрі завис неприємний запах. »Невдача якась переслідує мене, — подумала собі стиха. — Та мабуть на тому ще не кінець«. Коли почало смеркатися, хотіла запалити лямпу, та побачила, що в ній замало нафти. Отож запалила свічку, щоб винести на веранду; може, вітер не

задме. Та свічка була затонка і не трималася в поставці; впала впрост на бензиною залитий томик Толстого, що спалахнув, мов целюльоїд. В нестямі хотіла була скопити книжку, та в руці їй залишився тільки віддертий шматок обкладинки з початком заголовку »АННА...« Вітер повіяв його ген у садок, і там він білою плямою ліг на траву. Ім'я її Анна... Ця подія сповнила її якимсь забобонним страхом і передчутиям якогось невідомого лиха. Подивилась на свою трохи обпалену руку, на купку попелу, що лишилася від твору Толстого, і поклала собі лягти сьогодні якомога раніше до ліжка, щоб не наразитися на даліші несподіванки.

Напружені нерви вимагали розпруження. Сон був неспокійний, і видива його складалися з уривків денних вражень. Перед нею розливалася широка ріка, але то була ріка з бензини, запах якої сповнював повітря. Рікою плив напіврозгорнений том »Анни Кареніної«, а в ньому, як у човні, промостилася вона. Десь далеко, сидячи під хрестом, на могилі Шевченка співала Льореляй, але не гайнівську пісню, а »Як умру, то поховайте«. Вона пливла на той спів і раптом побачила, що перед нею зовсім не гора з могилою, а дім. З вікна другого поверху гукає на неї військовий, та вікно те не чотирикутне, а округле, мале; він скаржиться, що не може ним вискочити. В кімнаті його літає велика нетля, яка теж шукає виходу, але в міру того, як зближається до вікна, вона зростає, робиться великою, як курка, і не пролазить. З даху злітає червоний, великий, мов гайстер, півень, що хоче ту нетлю задзвобати. Він летить просто в оте округле вікно, сургучем розпливається в ньому, стає великою, червоною, круглою печаткою. Ганна

бачить перед собою тільки високу білу стіну без вікон і дверей, а на ній, вгорі, оту велику, червону, криваву печатку, немов на велетенського розміру листі, листі, якого вона вчора відіслала.

Ганна прокидається, вся облита холодним потом і бачить: у вікно їй світить великий, червоний, круглий, мов печатка, місяць у повні.

Сонце вже підбивалося вгору, коли Ганна взяла кошика, щоб піти закупити городини. На вулиці увагу її притяг невеличкий сірий віслик, власність дітей городника, що мешкав у скрайньому домику. Вони з ним завжди бавилися, а тепер він стояв по самій середині вулиці і ненастінно сурмив. Люди проходили й сміялись. Діти намагалися зрушити його з місця, тягли за мотузок, та дарма. Осел стояв непорушно і кричав, хоч як на нього гавкав лягавий собака з довгими вухами, що люто стрибав навколо. Деякі зацікавлені спинялися і дивились.

По сніданні заходилася Ганна залагоджувати останні справи перед від'їздом. Пішла шукати по крамницях якихнебудь цяцьок, щоб завезти в дарунок дітям швагрової. Та в ті часи важко було знайти щось путяще. Війна та революція знищили промисловість і цієї галузі. Десь на рундуку побачила великі метелики ручної роботи з різно-кольорового тонкого паперу. Ці метелики нагадували їй нетлю, що так трагічно загинула, і вона не хотіла їх брати. Далі побачила півників з червоними, колесом закрученими хвостами. Але її всні зводили їй на пам'ять неприємний випадок, якого вона вчора вранці свідком була, тому пройшла і повз них. Спинилася перед вікном книгарні- антикваріяту і почала читати заголовки виставле-

них книжок. Внизу побачила старе видання казок братів Гріммів. На палітурці наліплена кольорова обкладинка, відома всім картина з казки про бременських музик: віслюк, зіп'явшиесь на задні ноги, передніми сперся на гзимс вікна, на ньому собака, на собаці кіт, на коті півень. Усі вони заглядають у хату. Оце буде добрий дарунок для дітей. Далі, вгорі, у лівому кутку око її доглянуло відкриту титульну сторінку: »Лев Толстой. Анна Кареніна«. Щось усередині її засмоктало, занудило, її раптом забракло повітря. Господар крамниці саме вийшов і, помітивши, куди скерований погляд її, проспівав:

— Собрание сочинений Льва Толстого в шестнадцяти томах.

За власником вийшов з книгарні з двома грубими книжками професор Ступин, у якого чоловік її колись слухав лекції. Вони добре зналися. Професор, простягши руку, привітно всміхнувся і почав розпитувати про чоловіка. Ганна відповіла, що він на Кавказі і що сама вона збирається післязавтра поїхати пароплавом до Канева, а звідти до свекрухи. Професор сказав, що з цілим гуртом студентів і студенток теж вибирається у подорож тим самим пароплавом:

— Отож поїдемо разом.

Погляд її раптом прикипів до червоної близни, що тяглась від підборіддя через шию професорову. Він помітив, куди скеровані її очі, зніякові і, ніби вибачаючись, промовив:

— Не дивіться! Тепер гострої бритви не дісташ, і я завжди ріжусь, коли голюся.

Ганні знов пригадався недорізаний півень, серце її защеміло якоюсь тugoю, і вона швидко попроща-

лась, зайшла до крамниці і придбала »Казки братів Гріммів«. Дорогою накупила купу якихось непотрібних речей і, пізно пообідавши в харчівні, пішла додому.

Ввечорі, коли зі світлом сиділа в покої своєму, почула десь котяче нявкання. Подивилася під стіл, за вікно, зазирнула у шафу, але ніде не знайшла джерело, з якого виходили оті жалібні звуки. Нявкання не припинялось. Не могло воно йти з даху, не було кота й за дверима, а голос його і дряпання кітів чулися так близько, ніби доносилися з-за килима. Справа ставала впрост містерійною. Хвилин на п'ять ті звуки вгавали, а потім знов чулися голосніше і змушували Ганну губитися в здогадах. Мусіла признатися, що ніяк їй не збегнути, звідки ті звуки линуть. Почала врешті вибирати старі, непотрібні листи і папери, щоб спалити. Повибиравши купу, відчинила грубу, сукула, запалила коверта, якого ще тримала в руці, і піднесла до тієї купи. У ту хвилину щось фіркнуло, і впрост на неї з груби скочив великий хазяйський кіт, ввесь заваляний у сажі. З несподіванки Ганна в першу мить сполотніла, а тоді зайшлася сміхом, майже гістеричним.

Більше несподіванок того вечора не було, лише вночі приснилось їй, що хтось заглядає до неї у вікно. Вона знала, хто, але вдавала, що не знає. То віслюк, який сьогодні вранці кричав, зіп'явся на задні ноги, на нього скочив пес, на пса кіт, на кота півень. Вона знала, що всі чекають тільки сигналу, якого має подати півень, щоб в один голос закричати. І справді, півень змахує крилами, і з чотирьох горлянок вихоплюється рев, протяжистий, довгий, від якого Ганна прокидається і чує,

як десь на Дніпрі гудок пароплавний. Вона знов засипає і бачить продовження того сну. Вона з лісу повертається до хати, обережно йде, заглядає, чи нема там когось. Відчиняє піч, щоб вигребти вуглика та засвітити в хаті. Бачить дві жаринки у попелі і сягає по них кочеріжкою, та то не жаринки, а очі кота. що, няvkнувшi, стрибає їй просто в лицe. Прожогом кидається вона геть з хати. Далі все пiшло, як у казцi оповiдається. Лягавий собака з довгими звислими вухами кусає її за літку, осел хвищає копитом, а десь високо на смiтнику пiвень, махаючи червоними, вогненними, величезними, як простирала, крилами, вiд яких заграва розливается по всьому лiсi, заходиться розплачливо-пронизливим криком: »Давайте її сюди-и-и-и!« Ганна прокидається і чує справжній крик пiвня, бо сонце стойте вже над обрiем.

Ганна нашвидко поспiдала, обiду не варила, а так взяла щось на дорогу, бо тягло її ген з хати, кудись у простiр. Iз Днiпра вiяло свiжiстю, небо заволоклося хмарами, в повiтрi зависла духота, в хатi нiчим було дихати. Ганна спустилася кручами вниз, до рiки, зробила далеку прогулянку аж за Ланцюжний мiст, перетяла Слобiдку i скрувала шлях у бiк Дарницi. Ale духота була i в лiсi. Вона шукала вiдкритих мiсць, широких гaлявин, де дерева були вирубанi. Знявся вiтер i кружляв пiсок, який засипав її очi, залiтав у нiздri, у вуха, розкуювджував волосся. Впали першi важкi краплини дощу. Незабаром дощ полив струмками. Вона бiгла просiками, лiсовими стежками. Мокре галуззя хльостало по лицi, чвякала у черевиках вода, струмками стiкала по одежi, яка липла до тiла. Вiтер зовсiм розпатлав

волосся, що мокрими пасмами сповзalo на щоки. Але вона радісно вбирала в себе вогкість, пила свіжість стрічного подуву, немов в екстазі якийсь розчинялася в грозі, що з громом і блискавицями вибухла над світом. Ця буря, яка йшла зовні, якось утихомирювала бурю, що бушувала у ній всередині і суті якої вона неспроможна була собі з'ясувати. Все ество її у ці два останні дні стало якимсь дуже чутливим сейсмографом, що пильно нотував щонайменші стрясення ґрунту, які відбувалися десь у глибоких покладах її душевних копалень, у царинах, що лежать поза межами досвіду повсякденного, — стрясення, що ані їхнього змісту, ані значення збагнути було їй несила.

Прийшовши додому, усвідомила, що далека прогулянка її була нічим іншим, як спробою втекти від самої себе. Лягла до ліжка, але спати ще не хотіла, була аж надто схвильована і свіжим повітрям, якого надихалася досхочу, і купіллю під відкритим небом, якою була для неї ота злива. Перебираючи книжки, пробувала то те, то інше читати, але думки розбігалися. Не скоплювала змісту читаного. Мусіла двічі, тричі перечитувати одне й те саме. Нарешті зреялася тієї марної спроби, погасила світло і лежала, розплющеними очима вдивляючись у темряву. Не могла заснути всю ніч. Тільки під ранок задрімала на п'ять хвилин, і тоді приснилось їй, що йде вона хребтом гірського ланцюга, тоненьким, як лезо ножа. Обабіч безодні. Вона йде поволі, балансуючи, як циркова танцюристка по шнурі, щоб не схибити, щоб не втратити рівновагу й не полетіти в прірву.

Невиспана, встала; довго, в кріслі на веранді сидячи, вдивлялася в прозору подощеву далечінь

дніпрового плеса. Тоді почала трохи поратися по господарству. Готувала сніданок, потім обід. Нарізала хліба на дорогу, зварила кілька яєць. Переглядала, знову сівши у крісло, книжки, нераз уже читані. Потім складала найпотрібніші речі, які думала взяти з собою, до валізки і, не поспішаючи, попрямувала до пристані. Там вона дізналася, що пароплав має дві і пів години запізнення. Отже, не знала, куди їй дінути час. Назад вертати не хотіла, а сидіти на пристані й чекати — було нудно.

Срібно поблизували сині дніпрові хвили, а вітер вабив у сонячний простір. Їй прийшла знечев'я думка поїхати човном. Цим пляном вона враз захопилася. Поїде вона, як звичайно, горіріч, у бік, противний тому, яким буде простувати її пароплав, щоб назад, коли руки стомляться від веслування, дати себе нести течії. Очі її нагляділи легенького полуторигера на двох. На мить завагалася, бо не знала, чи потрапить сама і веслувати, і стернувати заразом. Та господар човна помітив її вагання й сказав:

— Я дам хлопчика, який поможет вам.

Хлопчак хотів узятися до весел, але вона наказала йому сісти до стерна, бо прагнула руху, а веслувати вміла добре. Як звичайно це робиться, вони навкоси перетяли ріку, щоб дістатися попід той берег, бо проти течії під берегом легше їхати, аніж серединою. По дорозі до Чорторию треба було тільки проминути кілька гаток, а там, на острові, певно ще можна буде добути холодного молока, бо день будній, і відвідувачів буде мало.

З кожним помахом весла, що гнав човна проти течії, у Ганни яснішало на душі, сонце набирало потужнішого блиску, покороблена синява Дніпра

ставала насиженішою, темнішими відтінками смаргду відсвічувала зелень берегів, а блискітки, що злітали з весла, коли воно ненароком вискачувало з води, здавалися маленьким діамантовим дощем. З кожною хвилиною вона скидала частину балясту з себе. Тіло легшає. Здавалося, що ось-ось воно зрине угору і потоне в блакитній незглибності.

Доїхавши до Чорторию і згаявши там три чверті години, Ганна зиркнула на наручного годинника і сказала собі, що мусить поспішати, коли хоче потрапити на пароплав. Отже, повеслювала назад. Та тільки повернула човна, як тягар, якого вона на деякий час збулася, знов наліг їй на душу. Не тішило на зворотній путі ані глибоке небо, ані сонце, ані похолодь, якою віяло від хвилі, коли нахилилися до неї лицем. Чим більше вона зближалася до пристані, тим важчий ставав той тягар.

Пароплав уже стояв, готовий до відплиття. Зійшовши на поміст, вона з легким жахом прочитала його назву »Лев Толстой«, що півкругом темніла по середині його торсу, на білому тлі. Стала в чергу за квитком. Як зійшла на палубу, до носа їй шугнув якийсь неприємний і дуже знайомий запах. Так, то був запах її суконки, з якої вона перед трьома днями виводила плями, запах бензину. Він ішов від високих ґальонів, що стояли на палубі й на яких був напис »Медсантруд«. Серед численної публіки впала їй в очі дівчина з пелеринкою на плечах. Та пелеринка лопотіла на вітрі, і Ганна побачила, що мала вона білу підшивку. А ось і військовий, що передавав їй листи. Ні, не він, а хтось інший, тільки одностроєм схожий на нього. Щось їй нагадувала та дівчинка в пелеринці, та ніяк не могла згадати, що саме. Враз їй близну-

ло в голові: дівчинка скидалась на нетлю, що тріпотіла крильми і що ті крильця були в неї білі під сподом. Від запаху бензини і від усвідомлення тієї аналогії Ганну знов занудило, голова її пішла обертом, усе замаячіло перед очима, десь під ложечкою вона відчула якийсь тиск, боялась, що зомліє, жмут якийсь підкочувався до горла.

Дивилась на високий димар пароплавний, з якого валив дим та летіли іскри. Але нараз усвідомила, що то не димар, а стрункий ідол Молоха, в розпеченному нутрі якого спалювали дітей. Брудний клубок диму вихопився звідти, розгорнувся і став котом, у сажу заваляним, що скочив їй геть через голову. Ні, тепер вона виразно бачить, що то гігантський скляний циліндер лямпи, в якому крилами б'ється велетенська нетля. З димаря-циліндра шугнуло полум'я, і то був розчухраний червоний півень, який раптом так пронизливо закукурікав, що їй начебто душу роздерло на два шматки. Їй згадалася німецька казка про карлика, що його імення ніхто не знав і який зі злости, що якась дівчинка довідалась, як його звуть, скопив себе за ногу та роздерся надвое. Отак і вона відчула, як гудок роздер її аж по саму маківку. Воначувала від людей, що вагітність імунізує майбутню матір так, що не береться її ні застуда, ані зараза. Нове життя, що зародилося в ній, рятує і себе, і її. Але чула вона також, що під час вагітності бувають у деяких жінок нервові атаки, які межують з божевіллям. Невже вона справді божеволіє?.. Удруге розітнувся гудок, і вдруге вона відчула отой дивний розрив надвое, що знищував її істоту. Еона немов наїлася стрижніну, що вивертав усе її нутро, наче хотів вивернути, як рукавичку.

Її організм-сейсмограф нотує вже не кволі стрясення душевного ґрунту, а якийсь страшний землетрус, що розхитує всі підпори її існування, стихійний катаклізм, що луною б'є в її мозок. Підсвідомість її, як ще не вдосконалений апарат, фотографує якісь надзоряні катастрофи, що відбуваються в недосяжних височинах, на сотні світляних років від неї віддалених, але на світлині відбивається тільки неясна тінь того, що діється поза межами душевного виднокругу. Якісь тривожні сигнали долітають до неї, та годі їх зрозуміти. Якісь німі вістуни гупають і гатять кулаками в зачинені ворота її свідомості.

В цю мить Ганна бачить у юрбі на березі якусь білу пляму... Шматок титульної сторінки від книжки, на якому надруковано »АННА...«. Її ім'я. Аж ген куди завіяло вітром долю її! А сама вона їде пароплавом, що зветься »Лев Толстой«, і її нудить від запаху сукні, з якої вона виводила плями... ні, від запаху, що йде від тих гальонів... Несподівано її охоплює страшний жаль кидати все те, що вона бачить перед собою, оту набережну з поодинокими деревами, оті садки, що соковитою зеленню ваблять у далині і певно рясніють квітами, оті золотими банями вінчані гори і затоку, де гойдаються у вітрі довгасті човни, — так ніби вона не на два тижні, а назавжди мала кинути це все, щоб ніколи його більше не бачити.

— Веселих вака-а-цій! — кричить хтось з берега комусь, що стоїть на палубі, і в цю мить напівбожевільний мозок її прошиває близкавиця ясної свідомості: та біла пляма на березі, то не відріваний листок від книжки з іменем »Анна«, а великий букет білої акації, що його в руках

тримає продавниця квітів. О, конче їй треба мати той букет! Зануритися в нього лицем, забутися в тих пахощах, заглушити ними нестерпний дух бензини. Коли вона матиме його в дорозі, її перестане нудити, і зникнуть оті примари, що переслідують її вже три дні і ось довели вже до божевілля. Що робити? Стрілка її вольового компасу, як ошаліла, тріпоче й зі скаженими відхиленнями метушиться туди й сюди, — то вправо, то вліво і враз нерухомі, гострим кінцем скерувавшись до берега. Прожогом кидається Ганна геть з палуби. На містку стикається з професором Ступином. Розсіяний професор купив квитка в інший бік, та в останню хвилину ще встиг обміняти його в касі і поспішає потрапити на пароплав. На одну коротку мить Ганну пронизує думка, що професор у своїй крилатці, яка кумедно розвівається за вітром, теж нагадує щось дуже знайоме. Так, того недорізаного півня, що, тікаючи, лопотів крилами. Він так само незграбно спотикається, припадає на одне коліно і, вбігаючи на палубу, мало не падає. Ганна вже на березі (швидше, щоб встигнути!), підлітає до жінки, купує в неї всі квіти; не рахуючи, виймає жменю грошей і платить. Тоді з невимовною насолодою зануряється всім лицем в оте біле море пахощів; чує за спиною своєю третій гудок пароплава, та він уже не роздирає їй душу, ні, він аніяк не впливає на неї: звичайний собі гудок. Обернувшись, вона бачить, як відпливає від берега «Лев Толстой». Всю істоту її охоплює якесь розпруження, що солодкою зморою розливается по жилах. Так ніби три дні її без перерви електризуvalа якась страшна, безжалісна машина, пропускаючи струм крізь усі її нерви, — і ось хтось

повернув вимикача, струм вилучився. Раптовим безсиллям охоплена, але якась розмарено-щаслива, Ганна падає на лавку, що на набережній, звисившись через спинку її, як мокрий рушник. Сльози шастя їй ринутъ з очей. Минає п'ять, десять, п'ятнадцять, двадцять хвилин. Вона сидить квола, всміхаючись. Пароплав уже далеко, голосу і шуму його вже не чути. Тоді підводиться; немов наскрізь просякнута життедарною свіжістю квітів, що раптом відродила всю її істоту, поволі простує додому. Вдома застає на столі телеграму: несподівана звістка від чоловіка, що прибуде завтра вечірнім поїздом. Щаслива, всміхається, питає себе, невже оте його прагнення якнайшвидше побачити її передалося їй і затримало її тут? Але знає, що ні: то була тільки остання крапля в повному келіху, що змусила терпке вино її чотириденних страждань перелитися через береги. Десь кволо мерехтить думка, що треба сповістити пароплавну управу, щоб заопікувалася її валізкою, що залишилася на палубі. Але дивна річ: вона з тим не квапиться, — так ніби воно зовсім зайве. Ставить квіти у воду. Щоб не зачадіти, виносить їх на веранду, але на ніч лишає двері відчинені; тільки пару віточок ставить на столику коло ліжка. Лягає та, щаслива і спокійна, як ще ніколи за життя свого, засипає глибоким сном без маячінь і сновиддів.

Тим часом пароплав простує в оксамитну ніч. Шумить вода з-під колеса. Зоряна темрява плине над Дніпром. Старші люди й діти пішли наниз спати. Нагорі лишилася молодь, хтось грає на гармошці, співають пісень. Ось підпливають до

якоїсь пристані.

— Яка це зупинка? — гукає хтось з палуби, але серед гамору не чути відповіді.

Пароплава притягають кодолами і прив'язують. Люди сидять на ґальонах бензинових, бо не всім вистачило місця на лавках, — на ґальонах з написом »Медсантруд«. З димаря летять золотисті іскри, гаптований ними дим ліне вгору, так немов хтось розгортає казковий сувій, безконечний серпанковий шлейф Шхерезади, цяткований зорями. Хтось кидає непогашений недокурок, і раптом — страшний вибух стрясає повітря, в одну мить палуба — море вогню й диму. Розпачливі крики тонуть у палахкотливому лопотінні полум'ястих язиків. Хто ближчий до краю, скаче через бильця у воду. У трюмі всі прокинулись, серед загального галасу і метушні рвуться нагору, але звідти полум'я жахає назустріч. Внизу спека така, що черепи лускають. Люди кидаються, один одного відштовхуючи, до круглих маленьких вікон, але годі крізь них пролізти. Військовий в однострої — очевидно, комісар якийсь — крізь віконце простягає пачку листування і документів та просить узяти й передати, куди слід, а сам тоді стріляє собі в голову. Дівчинка в пелеринці застрягла у вікні і не може худеньким тільцем просмикнутися далі. Просить і благає витягти хоч би за голову її. Та як доступиться, коли з того боку вода, а навколо вогонь! Вона, починаючи з ніг, уже горить, полум'я підбивається далі, і, мов підрізана квітка, вона хилиться набік. Пожежа загрожує перекинутись на пристань, а на пристані комори, і на пристані начальник поставив своє фортепіано. Отож він дає наказ підрізати кодоли, і пароплав — острів вогню

й чаду, острів пекельного крику й лементу, — гойдаючись, відноситься геть дніпровими хвилями. Пліне на воді, мов фантастичний квіт, як гіантська вікторія регія, біла, що навколо спалахнула вінцем багряних пелюстків і яку факір якийсь чарами чорної магії змусив до бурхливого, феєричного росту.

На ранок пароплав тільки чорний остяк, кліщами обгризений кістяк допотопної потвори, тхне від нього горілим м'ясом і бензиною. Мов археологи-дослідники в ще не простигле нутро його залазять члени слідчої комісії і там, у трюмі, серед почорнілих трупів знаходять і професора Ступина з бритвою в руках і перерізаним горлом, що, ту碌ом перехилившись наперед, головою припав до колін.

Ганна ще спала, коли відчинила двері господиня, навішпиньки підійшла до ліжка і поклала на столику листа і свіжу газету. Коли прокинулась, перший погляд її впав на пошту. У запізнілому листі з Кавказу чоловік оповідав про подорож Воєнно-грузинською дорогою, про льодівці і снігові шпилі, про провалля, понад краєм якого мчав його автомобіль. Свіжим подувом верховин і гірського лісу віяло від того листа. Тоді взялася до газети. На останній сторінці, після складення числа, редакція ще встигла вмістити коротеньку звістку про катастрофу зі »Львом Толстим«. Дрібними дрижаками жах перебіг по її тілу, коли погляд упав на те повідомлення. Сповіщалося лише про самий факт, подробиць ще не було. Поволі свідомість її ясніла, розвіювалася мла, що чотири

дні туманила мозок, і стало зрозумілим, що тими днями мучило своєю незображенюю загадковістю. Довго перебувала ще під враженням звістки. Тоді згадала, що ввечорі приїде чоловік, і душу залило їй проміння. На горішнику під вікном ненастально цвірінькав якийсь птах. Крізь широко розчинені двері глянула на веранду. Росяни пахощі линули звідти. На столі, немов віщуючи про вічну перемогу життя над смертю, в недоторканості сніжній, в авреолі ранкового сонця, розпадистим кущем білів великий букет акацій.

Травень 1947. Льойташ, Тіроль.

Я б л у к а

Молодий козак Антін Перебийніс повертається з Січі додому. Кінь басував під ним, і він, стримуючи його нетерплячий порив, раз-у-раз натягував повід.

Сонце вже давно закотилося за обрій, і вдалини, в свіtlі місячному, виринали обриси білоцерківського замку. Іхав він повільною ступою, повними грудьми вбираючи в себе пахощі навколишніх садків, і вряди-годи тихо посміхався, згадуючи бурсацькі роки або останні сутички з ляхами і турками. Йому було двадцять два роки, і світ лежав перед ним відкритий, вабив пригодами, далекими мандрівками аж ген до Чорного моря, чуманькими шляхами, що крізь степ неозорий аж до Криму лягли, широкою розлогістю водяногого простору, що хвилями обмивав береги скутарські — хвилями, що на білому гребені виносили чайки легокрилі, козацькі човни вітрильні на лоно правічне вітрів і змагань.

Багато чого навчився Антін за два з половиною роки в Січі Запорізькій: бути чуйним і завжди напоготові; бути щедрим і не відлічувати грошей, коли платиш; пам'ятати, що шаблю дано не на те тільки, щоб скарби добувати, а щоб боронити кволого проти дужого і бідного проти багатого; бути готовим голову скласти за віру, в якій народився і в якій виховали батьки; а паче за все

берегти кодекс неписаний чести лицарської, що наказує не думати про власну безпеку, коли йдеться про те, щоб захистити знедоленого.

Ці чесноти лицарські не були готовим катехизом правил поведінки, до якого мусиш звертатись у кожному конкретному випадку, а так увійшли козакові у плоть і кров, що діяли цілком несвідомо, автоматично, — так як у бджолі інстинкт, що примушує її збирати з квітів нектар для меду, або інстинкт у мисливському собаці, який і без науки тямить, хто є його ворогом, а кого він має віддано любити.

Тепер саме Антін їхав повз довгий паркан, що обгороджував велику садибу: густий, тінявий садок з овочевими деревами, а десь у глибині його — дім з білими колонами. Повний місяць стояв уже високо, і світло його, немов з-під піднятих небесних лотоків, рясними струмками лилося на церкву, яка, скидаючись на наречену в адамашковій сукні, біліла під горбом, і стікало сріблом на темно-зелене шатро, що його творили яблуні, груші і вишні. Там, у привабливій гущавині, мусіли висіти велика, ядерна антонівка, ніжно-біла паперівка, шаршава ренета, що пахоці їхні зливалися в гаму таких невловних відтінків і переходів, що треба було бути справжнім знавцем ароматів, щоб (як знавець музики) розрізнати найтонші переливи і нюанси, які творять симфонію вечірнього саду на Україні.

Антін спинив коня, зазираючи за високий паркан. Він змалку ріс у батьківськім садку і спав у курені. Ті спогади дитячі повінню хлинули в його душу, схвилювали, вичаклували із пітьми видиво власної, родинної садиби. Від самого обіду

не мав він ані кришки в роті, шлях був курний, сонце пекло цілий день. Хотілося передусім вгомонити спрагу. Яблука, що їхня прохолодна округлість, на дотик ще не відчути, а для ока невидима, поки лише вгадувалась у темному галуззі, як жіночі округлості грудей під чорними шатами, — вабили його заразом і неприсутністю, і близкістю.

Згадав, як він бурсаком уночі з товаришами грабував сусідні садки, як це, дарма що каралося, вважалося за відважну лицарську віправу, що виховувала дух отаманії, — і це остаточно перемогло вагання і сумнів, чи буде такий вчинок співзвучний з теперішньою гідністю його, гідністю козака Запорізької Січі.

За десять кроків далі ріс під парканом явір. Козак, під'їхавши, прив'язав до нього коня, а тоді, знову зіп'явшись на сідло, легко пересмикнувся через огорожу і скочив у високу росину крапиву. З хвилину стояв, прислухаючись; чути було тільки, як то тут, то там яблуко з коротким стуком падало в траву. Намацав у темряві і знайшов під деревами з півдесятка. Яблука були просякнуті пожолоддю місячною і, гамуючи спрагу, наливали солодкістю, яка є вдвое солодшою, коли спивається із забороненого овочу.

Далекі спогади заройлися в душі козака: великий баштан за батьківським садком; ставок з високим очеретом, в якому він бродив, по груди в воді; качки, що їхні гнізда він видирав; тужливий крик чібіса над болотом, — усе це миготіло барвами соняшних днів такого ще свіжого в пам'яті дитинства і в легкому танку закружляло навколо нього.

У цю мить із дому, що білів наприкінці алеї,

долинули звуки клявесина. Зацікавлений, Антін наважився вийти з-під широкого намету дерев і почав обережно, травою, яка глушила кроки, вздовж і обіч алеї посуватися до будинку.

Незабаром опинився перед фронтоном високого дому; з відчиненого вікна горішнього поверху вилітали не тільки ті звуки клявесина, а ще й уривки пісні, яку наспівував жіночий голос:

Зсушив мене, зв'ялив мене,
зсушив мене, молоду,
ой, як вітер із морозом
тую траву зелену.

Сушиш мене, в'ялиш мене,
як вітер билину;
мудрий будеш, як добудеш
молоду дівчину.

Щоб краще вловити слова, зайшов він за гіллястий каштан, що був саме проти вікна і що в тіні його мусів почувати себе у безпеці. Та навколо в садку все було тихо, і він навіть зважився трохи наперед ступити, одним кроком у довгасту смугу сеітла, що падало від вікна, і ввесь закам'янів стовпом напруженої уваги.

Хоч серце у Антона Перебийноса було вояцьке, але чи ж у двадцять два роки могло воно не мріяти про дівчину, — дівчину, образ якої давно склався в його уяві, як ідеал жіночої краси: вона мусіла мати ясне, як льон, волосся, дугасті чорні брови і темнокарі очі. Іншою він собі не уявляв ту, яку обере за довічну подругу життя свого. Крихка вона мусіла бути й тендітна, як рожева

квітка на тоненській стеблині, щоб тією тендітністю зрізвоважити крицевість його натури. Отож не дивниця, що, чуючи голос жінки, яка лишалася невидимою для ока, він попускав віжки своїй фантазії, надаючи її постаті то того, то іншого вигляду. Заслухавши співу, забувся про сад і про яблука, про подорож, яка чекас його, і про коня, що нетерпеливився, тупцюючи навколо явора.

Та враз, коли він стояв, тягся вгору і наслухав, щось важко бухнуло йому в спину, пара дужих рук скопила під пахви, а друга пара — не встиг він і стяmitись — під коліна, він відчув себе піднятым у повітря, крутнувся й хотів випруchatись, але то були два кремезні велетні, що з них один зауважив:

— Крутись, братіку, крутись, та не викрутишся!

На підмогу підоспів третій, і спротив Антонів був остаточно зламаний. Руки йому скручені назад і його поведено, швидше поволочено до білого будинку з колонами.

Опинившись у передсінку й побачивши, що зайва річ пручатися далі, він перестав чинити опір і, рішивши стрінути долю лицем до лица, доброхіть пішов, куди його тягли. Його попровадили коридором, а тоді відчинилися двері до покою якогось, він ступив через поріг і опинився в невеличкій порожній світлиці. З цього покою двері вели до іншого, куди скерував свої кроки один із козаків. Очевидно, щоб комусь доповісти. Антін чув тільки низьким басом дану відповідь:

— Гаразд, ведіть його сюди!

і репліку козака:

— Слухаю, пане полковнику!

Другий покій був великий, умебльований; вздовж

стіни лавки, покриті плахтами; хіднички на підлозі; велика полиця з пугарями і келіхами; в кутку образи з рушниками. Але невеличка канапа і перський коберець над нею, порушуючи загальний стиль, немов промовляли за те, що дім бодай чи не переbrаний переможцем від польського магната. Посередині, близче до вікна, стояв стіл, за яким сидів сивий запорожець над якими паперами. На столі горіли дві свічки в срібних поставцях. Коли Антін увійшов, запорожець вийняв з рота люльку і спрямував на нього допитливий і, як здалося Антонові, трохи здивований погляд своїх сірих очей, так ніби він сподівався чогось іншого. З хвилину придивлявся йому пильно і врешті запитав:

- Де ж ви злапали котика?
- Під вікном, — обізвався один із козаків, той, що перший вхопив його був.
- Замість звабити пташечку до себе в темряву, він на цей раз сам вибіг на світло, — мовив другий.
- Осмілів з часом, — додав третій.
- Жбан черпає воду, поки не потрощиться, — резюмував сивусій за столом, ще з хвилину з зацікавленням приглядався юнакові, а тоді промовив: — Що ж нам, панове, вчинити з цим егомосцем?
- Добродій дуже упрів, борикаючися з нами, — знову почав перший. — Тож чи не добре було б дати йому остудитися, ульокувавши на ніч до холодної, а самим тим часом обміркувати справу.
- Можна навіть шановному добродієві влаштувати купіль, — долучив другий, — посадовити на всю ніч у казан з зимною водою.
- Коли добродій за дві години скаже, що змерз,

то можна воду маленечко підігрівати і поволі довести навіть до кипіння, — докинув третій.

— Залишіть ці штуки туркам, — гостро обізвався сивоусий.

— Тоді хоч трохи, так з пару тижнів, потримаймо пана Антонія на страві świętego Antoniego, — знов укинув перший.

Тут Антін Перебийніс здивовано глипнув очима: звідки вони, в біса, знають, як його звуть?

— Я пропоную веселіщу розвагу, — мовив сивоусий, і коли ті троє запитливо на нього подивились, він коротко кинув:

— Вовки!

Перший козак аж підскочив. Двоє других потирали собі руки.

— Оце видовище буде! Хай но шаблюкою помахає на них! Побачимо, як собі раду з ними дастъ.

— Як раду дастъ, то честь і слава йому. Скатертиною йому тоді дорога в далекий світ. Аби тільки вдруге сюди не заблукав.

Лють узяла юнака, що ним так розпоряджають, ніби він був якийсь предмет, мертвa річ, з якою можна робити, що хочеш. Зрештою не знав, чи брати цю розмову за поважну, чи за жарт, і рішив устриянути в бесіду.

— Насамперед, панове, треба б у мене спитати згоду чи то на купіль, чи на ґлядіаторське змагання, бо справа в першу чергу торкається моєї недоторканальної особи.

Всі четверо здивовано перезирнулися.

— Пан, потрапивши у полон, збирається, здається, вести пертрактації про умови капітуляції, яка стала доконаним фактом, — повільним тоном заговорив перший.

— Мабуть пан не здавав собі справи з консеквенцій, які мусів потягти за собою перший необачний крок його, — зауважив другий.

— Прийміть, пане, з цього приводу мої щирі кондоленції, — з глузливою вибачливістю докінчив третій, глибокий відваживши поклін у бік Перебийноса.

— Необачність не є злочинством, — знов підхопив нитку розмови юнак, — і нема на Україні того звичаю, щоб за неї катували.

— Але чи ж ваша необачність не виявила злочинницького наміру? — забрав слово той, кого називали полковником.

— Так, злочинницького наміру, за який нас ще у бурсі сікли різками, — відізвався юнак.

— От як! То вже в такому ніжному віці пан був ласий до амурних пригод, — знов укинув перший козак.

— Та ніяка амурна пригода не привела мене до вашого садка, — огризнувся Перебийніс.

— А що саме, коли дозволите спитати? — нашорошився той.

— Яблука!

— Як то яблука? — здивовано перезирнулися троє, а четвертий за столом звів догори свій пильний погляд.

— Яблук ваших схотілося покуштувати.

Тут усі четверо вибухли таким реготом, що аж шиби у вікнах задзеленьчали.

— Яблука, ну й жартун! — троє козаків аж за боки бралися. А полковник, відкинувшись на спинку крісла, до сліз реготовав.

— Захотілося тих яблук, що достигли за пазухою у доњки моєї! — кинув він безцеремонно і трохи цинічно.

Перебийніс з подиву очі вилупив і з повагою відказав:

— Повірте, пане полковнику, що я вашої доньки у вічі не бачив.

— Добре вибріхуєтесь, добродію. Але не пере-конливо. Щоб дістатися до садку, ви мусіли пере-лізти через паркан. Скочили туди, як кажете, по яблука. Але почали скрадатися до вікна моєї доньки. На тому інфлягрантному вчинку вас піймано. Чи ж екстраваганція такої поведінки вам самому не впадає в очі?

Перебийніс мовчав, бо не знат, що на це відповісти.

Полковник далі провадив:

— Невже ви думали, що я без кінця толеруватиму оте потасмне листування та нічні побачення в альтанці та за ліщинами, коли дальша толерація такої копуляції мусіла неодмінно привести до компромітації панни в очах суспільства?

Один із козаків глузливо укинув:

— Пан вибріхується, бо певно ляський гонор не припускає й думки про ганебне контагування шляхтицької білої плоті зі смердючими звірами вовками-сіроманцями.

— Бо інакше ж панові лишався б тільки один-единий вихід на волю: крізь вовчі шлунки, — докинув другий.

— Це ж однаково, що вдруге на світ народиться, — ддав ще третій, — тільки що тоді й рідна мати не пізнала б пана-егомосця.

Тут Перебийніс спалахнув:

— Сьогодні ви з мене робите ляха, а завтра зробите турка. Та ще дозволяєте собі глузувати у

вельми непристойний спосіб. Якщо вам (як не дивно!) відомо, як мене звати на ім'я, то мусіли б знати, хто мій батько. Я козацького роду, син Павла Ієребийноса, старшого осавула, підхорунжий війська Січі Запорізької. Можете пересвідчитись, — і з цими словами він люто штурнув на стіл невеличку, шнурочком перев'язану, пачечку документів.

Полковник уважно переглянув їх і тоді, видно, вдоволений, сказав:

— Я дуже радий, що ми з вами рівня і що не буде тут, як я боявся, мезальянсу. — А тоді, звернувшись до козаків: — Очевидно, ваші інформації, панове, були невистачальні. — І знов до молодика, повертаючи йому папери: — Це регулює справу в лагідний і шляхетний спосіб. Приготуйтесь, пане підхорунжий, стати завтра вранці до вінця з моєю дочкою. Маєте до шостої години час обміркувати з нею все; отож майже вся ніч перед вами.

Перебийніс хотів щось сказати, та був такий збентежений, що спромігся тільки промурмотіти:

— Таж я вашої доньки ще не знаю.

Але його зустрів такий грізний погляд сірих очей, що він змовк, а полковник прогrimів:

— То ви вважаєте, що Перебийноси стоять надто високо, щоб своїчитися з Сагайдаками! Не минути вам, сто чортів, вовчого зуба, хоч би й батько ваш звався Палій чи Дорошенко! І доки ви мене, старого, будете дурити байками! Дивно мені, що ви, син поважаного батька, якого я особисто знаю, пішли манівцями, а не простою дорогою, засиляючи сватів з рушниками. Не люблю я ласунів, які тягнуть снопи з поля, якого не орали й не збираються орати. Заведіть його, хлопці, до панни Оксани!

Полковник став і обернувся лицем до вікна, тим даючи знати, що розмова скінчена.

»Хлопці«, які вже були досить поважного віку, вивели юнака в коридор, крученими сходами повели нагору, знов увійшли в якийсь темний прохід, відчинили якісь двері і вищтовхнули в кімнату.

— Антось! — з цим криком кинулась до нього молода дівчина, та враз спинилася по середині кімнати і прикипіла до місця.

Перебийніс тільки чув за дверима сміх козаків і як один із них сказав:

— Еге, одразу признала свого Антося.

Тим часом панна дивилася на нього широко розплощеними з жаху очима, враз, очевидно, усвідомивши свою помилку, неспроможна ні слова вимовити. Молодик стояв теж, як укопаний, але зовсім не з переляку, а тому що ця дівчина з ясним, як льон, волоссям, темнокарими очима і дугастими чорними бровами не тільки цілком відповідала його вимареному ідеалові жіночої краси, не тільки була втіленням усіх мрій його юнацьких, а ще мала у собі щось нове, що й в мрії не мріялось, якийсь променистий блиск лежав на обличчі, немов світилось воно відсвітом якогось внутрішнього вогню.

— Хто ви? — спитала вона нарешті, перемігши оторопіння першого моменту.

— Підхорунжий Антін Перебийніс. Ваш батько щойно видав наказа, що я маю завтра вранці одружитися з вами, — випалив він відразу.

— Боже! — дівчина сплеснула руками і закрила долонями лицє. — Який же він жорстокий! Біддати мене за першого-лішшого, що перебіг йому дорогу!

Вона, хвилюючись і ламаючи руки, почала ходити по кімнаті.

Юнакові стало ніяково і він почав говорити:

— Не думайте, панночко, що я якось причетний до змови проти вас. Півгодини тому я нічогісінько не знав про те, що мене чекає. Я їхав конем і (соромно признатись) перемахнув через паркан, щоб підбрати кілька яблук у вашому садку, і от, почувши, як ви граєте на клявесині, зблишився до вашого вікна, щоб послухати вашого співу. — (Тут панночка раптом зиркнула на молодика з-під довгих вій своїх, на яких нависли слізози). — На тому мене й застукали троє козаків, потягли на розмову до пана полковника, що є, очевидно, вашим батьком. Мова йшла про якогось Антона. А що й мене звуть Антоном, то я не відразу змиркував, що мене плутають з кимсь іншим, та не спромігся переконати пана полковника, що я вас у вічі ніколи не бачив, хоч і чув ваш голос, який в пісні закликав когось добути молоду дівчину. — (Тут панночка густо почервоніла). — Батько ваш, певний у тому, що то я був, поставив мені до вибору: або шлюб, або каюк.

— Яка ж я нещасна, — знов заломила руки панночка. — Одружитися з людиною, яка мене не кохає і яку я вперше у житті бачу! А де ж Антось! Чому він не з'явився сьогодні? Він же мені у дупло листа поклав, що буде сьогодні вночі. Хотів мене з собою геть звідси забрати.

— Листа? — дещо неймовірно перепитав юнак.

— Так. Ну, звісно, це не такий лист, як часами батько дістають від пана гетьмана або надсилають до турецького султана. Антось клав мені до дупла кілька прутиків, зв'язаних докупи. Цими прути-

ками визначав він день нашого побачення. — І дівчина швидко заговорила далі: — Один прутик — це означало неділя, два прутики — понеділок і так далі, сім прутиків — субота. Якщо побачення мало бути вночі, то долукалося синю квітку, якщо за дня, то білу. Виноградний листок визначав альтанку як місце нашої зустрічі, а ліщиновий — місце за ліщиновим гайком.

— Хитрий спосіб! — здивувався козак.

— Це я до цього додумалась! — гордо мовила дівчина. — Отож він на цей раз поклав синю квітку, долучивши до неї білу трояндovу пелюстку. Це значить, що я його мала чекати аж до світанку.

— Шановна панночко! Мені тепер уся справа ясна. Зі слів вашого батька я зміркував, що він давно за вами стежить, не тільки за тим, як ви поночі ходите в садок, а й за так званим листуванням вашим. Мабуть давно вже й викрито вашу скованку на »листи«. З часом певно навчилися й ті листи читати. Тому й не диво, що сьогодні зробили засідку, в яку я й потрапив.

— Що ж тепер буде? — з одчаем запитала Оксана.

— Нічого особливого не може статися. Ви колись дочекаетесь свого Антося, і все буде гаразд.

— А ви?

— А за мене не турбуйтесь. Мені якось треба бикрутитись із цього становища, в яке, завдяки своїй необережності, попав.

У цю хвилину ввійшла служниця, поставила піред гостем миску з яблуками і жбан доброго меду. Для пересохлих ясен козака цей напітк був справжнім нектаром, який відживив його і розв'язав йому язика. Оксана, вибравши найбільшу й найдозрілішу антонівку, простягла її з

чарівною усмішкою своєму субесідникові і промовила:

— Це яблуко неначе у вашу честь названо так. Віддайте ж і ви йому належне.

Антін подумав, що й предок Адам колись через яблуко потрапив у таку халепу, як він сьогодні. Алеж — шутнуло йому в голові — Єва не могла бути прекраснішою, ніж оця білява українка, що навіть у великому горі вміла вичаклувати такий усміх на устах своїх.

— Треба буде пану полковнику якось з'ясувати ситуацію, — сказав він.

— Та ви не знаєте батька моого! Він палахкий і на дію скорий. Заки встигнете йому довести, як воно було, він вас... та він і слухати не схоче, а самосудом стратить.

Антін підійшов до вікна й глянув униз. Хтось під каштаном проходжувався і покашлював. — Стережуť, — подумав він. — Якби не те, то зважився б униз скочити. — Зорі пливли у високому небі. Місяць за хмару склався, а вітер з садка доносив пахощі матіоли.

— Що ж вам почати? — безпорадно питала дівчина.

— Що ж мені іншого лишається, як не дивитися сміливо у вічі тому, що має статися? У боях з турками і ляхами смерть нераз стояла за плечима, та Бог милував.

— Ах, то ви вже бували і в боях! А мій Антосьше тієї справи не тямить, пороку не нюхав.

Потік спогадів рунув на Перебийноса, і він почав оповідати, як під Аккерманом козаки у турків ясир відбили; як вони на чайках підпливли до Скутарі, як вискочили на берег і зчинили пожежу;

як у бою під Гуманем сам-на-сам зітнувся з ляським полковником і, в полон його взявши, відібрав у нього, як военну трофею, самоцвітами оздоблену шаблю, оту, яка тепер у нього, Перебийноса, при боці.

Текли години, дівчина слухала з широко розкритими очима і врешті, зідхнувши, промовила:

— А мій Антось проти ляжів не міг би битися, бо сам наполовину ляської крові.

— Як то наполовину?

— А так, має українку — матір і батька — поляка.

— Еге-е-е! Тепер я розумію, чому це мене ваші молодці за ляха мали. Я на них навіть розсердився за це... Ах, прощайте! — Перебийніс зніяковів, бо зміркував, що міг тими словами образити паночку, яка з ляхом кохалася.

— Розуміється, батькові певно краще смерть була б, ніж віддати мене за підляшка. Якби не ви, а мій Антось йому в руки попався, то певно з ним би недовго панькалися.

— Ну, мені роблять особливу честь. Обіцяли влаштувати ґлядіяторське змагання з вовками, в якому я, так мовити, грратиму головну ролю. Знаєте, як це за давніх часів у Римі було: *Caesar, morituri te salutant!*

— О, не жартуйте! — заломила руки дівчина. — Ви не знаєте, які то люті тварини. Вони голодом виморені і накинуться на вас, мов з пекла вискочили. Пам'ятаю, як вони роздерли отих двох турків, яких у цей спосіб скарали за те, що ясирникам нашим очі виколювали. І шматочка від них не лишилося. Наші козаки іх поодинці виводять із пивниці і прив'язують. Та якби їх на вас поодинці

пускали, то з шаблею своєю ще дали б ім може якось ради; а тож усіх заразом на вас нацькують. Ні, я цього не переживу! Отого страшного видовища вашої смерти... ані ганебного шлюбу з чоловіком, якого мені накидають.

Дріж перебігла по тілу вродливої дівчини, і вона, обливаючися слізами, віддалася цілком своєму відчаєви.

— Невже ви думаете, — заговорив Перебийніс, — що я за ціну вашого нещастя куплю собі життя? Тож знайте, лицарська честь наказує, ані хвилі не вагаючись, жертвувати ним, коли цього вимагають обставини.

У цю хвилину двері відчинилися, й увійшов козак (один із тих трьох) та сказав:

— Пан полковник хоче довідатись, чи ви вже надумались, бо, залежно від відповіді вашої, йому треба зробити ті чи інші приготування.

— Скажіть полковникові, — мовив Перебийніс, випроставшись, — що відповідь мою він вже має.
— Я не збираюся дружитися з його дочкою.

Козак вийшов. Хвилин за п'ятнадцять знизу, знадвору, долинуло довге, затяжисте вовче виття. Перебийніс виглянув з вікна і при тьмяному світлі місяця, що добувалося з-за хмар і вже ніби змагалося з ранковою млою, він докладав на припоні темні постаті шістьох великих хижих звірів, що з піднесеними до неба гостромордими головами колом сиділи і заходилися сумним, тужливим виттям.

Дівчина сіла в кутку, вуха затуливши долонями. Так пролинуло кілька хвилин. Виття не вгавало. Враз вона, немов прошита блискавичною думкою, зірвалася з місця, схопила юнака за руку і по-

тягла за килим, за яким відкрився маленький
покоїк.

— Звіри надворі, отож дорога через пивницю
вільна, — мовила вона і підняла дошку в підлозі.

Перебийніс побачив вузькі сходи без бильців,
що вели кудись униз.

— Швидше! — мовила вона. — Потайний хід
виведе вас до пивниці. Там, у другій ніші справа,
намацяєте широку дошку, відхиліть її, і відкри-
ється довгий хід, який виведе аж ген у маленький
гайок, кроків за сто від нашого саду.

Хвилюючись, вона підштовхувала його й при-
наглювала йти. Нахилилася над отвором, до якого
він спустився на руках; волосся її торкалося його
щоки; на лиці він відчував гарячий віддих її. На
коротку мить йому в голові трохи запаморочилося,
і він ніби навіть завагався, чи йти йому. Ця дів-
чина, хоч вона належала чужому, якимсь дивним
чаром тягla його до себе.

Антін поринув кудись у чорну темряву та, ру-
ками намацуючи обидві стінки, почав поволі по-
суватися вперед, обережно, щоб не наткнутися на
перепону, не впасті і не наробити галасу. Коли
сходи скінчилися, він опинився в якомусь шир-
шому приміщені. Запах вина зрадив йому, що він
був у пивниці. Тоді, мацаючи вздовж правої стіни,
він дійшов до першої ніші, заставленої бочками
та пляшками. Проминувши її, дійшов до другої.
Тут він раптом почув крохи, які зближалися з
другого кінця, і пірнувши за велику бочку, присів
і скорчився. Хтось наблизався зі свічкою в руках,
підійшов аж до самої бочки і почав вино з неї
цідити. Перебийніс причаївся, як миша під мітлою.
Комусь поночі захотілося пити! Коли той »хтось«

докінчив цідити і почав віддалятися, Перебийніс, підвівши, подивився йому вслід. То була служниця зі свічкою в руці, що відсвіт її тремтів на стінах пивниці. Коли вона зникла, козак домацався до дошки у другій ніші. Вонкістю і затухлим повітрям дихнуло на нього, коли її відхилив. Він подався у темряву. Стіни обабіч були вологі, і часами йому здавалось, що нога ступає в мокравину. Правою рукою ввесь час тримався стіни та, пройшовши кроків із двадцять, раптом лобом стукнувся об стрічну стіну. Прохід кінчався. Заскочений, він спинився, простяг у бік ліву руку і пересвідчився, що там була порожнеча. Зміркував, що коридор завертає вліво. Тепер посувався вже обережніше, мацаючи то правою, то лівою рукою, щоб лобом знов не наскочити на перепону. За п'ятим поворотом світло ліхтарика йому блиснуло несподівано в очі, і з-за кута виступили двоє молодців з мушкетами, скерованими йому проти грудей.

— Ану, добродію, повертай но краще назад! — мовив один із них.

— Не на дурнів напав, — додав другий. — Ото вже години три сидимо й чекаємо на тебе. Так і знали, що сюди потягнешся.

Стиснувши зуби, Перебийніс попрямував назад. Той самий вузький, чорний хід. Дошка і пивниця. Тепер, ідучи, намацуває собі шлях вздовж лівої стінки. Ось і вузенькі сходи, якими почав підійматися вгору. Постукав, і дівчина відкрила половицю.

— Поставили варту, — коротко сказав він. Але, дивна річ, почував якусь радість, побачивши над собою те дівоче обличчя з карими очима і ясним волоссям, на якому малювалися тривога, розгубле-

ність і розпач. Почуття жалості до цієї дівчини, яка більше, ніж він сам, хвилювалася за життя його, залило його істоту. Хотілося її потешити, і він знов почав говорити, що змагання з вовками мусить бути річ така для нього цікава і нова, що він, зрештою, не шкодує, що втеча йому не вдалася. Це, як не як, буде одна з найцікавіших пригод його бурлацького, несподіванками рясного життя. Така нагода, мовляв, не щодня трапляється. Але дівчина хитала головою і казала, що то справа зовсім інша як битися з двома чи трьома яничарами. Поки обороняєшся від переднього вовка, ззаду скочать троє на спину; отож із шаблею в руці дзигою круться на місці, а цього довго ніхто не витримає. Як не доводив і не потішав її, жах, що стояв їй в очах, не зникав. Хотів би її пригорнути та тихо пестити, вгамовуючи тривогу; але съідомість, що серце її належить іншому, не дозволяла йому на це.

Та враз унизу зчинився якийсь галас. Кілька голосів, один одного перебиваючи, щось говорили, кричали. Перебийніс підійшов до вікна, щоб окинути оком ситуацію. Сіра світанкова мля вже зависла над садом. Вовки, осатанілі, скавуліли, скавчали й скакали, спинаючись на задні ноги, геть рвучися з припони й натягуючи ланцоги. З того хаосу, гармидеру і метушні долітали уривки фраз, з яких вичувалося, що когось піймали, когось б'єли. Тепер Перебийніс побачив, що вовків поприв'язувано на деякій відстані один від одного, так що не могли вони доп'ястися один до другого. Отже, той, хто прив'язував і відв'язував, не наражався на небезпеку стати жертвою одночасного нападу двох із них.

Зненацька двері до покою розчахнулися, і ко-
заки вштовхнули якогось шмендрика.

— Ану, чи не помічник то, що мав вам сьогодні
помогти викрасти панночку? — спитався один,
звертаючись до Перебийноса.

Той дивився на чуже обличчя переляканого
хлопця, який зі страху трусився, і сказав:

— Не знаю того добродія, але, якби потребував
помочі, то певно добрав би собі когось дужчого,
а може й відважнішого.

— А чи знаєте ви, панночко, цього добродія?

»Добродій« скерував мовчазний, але проречистий
погляд на дівчину.

— Вперше в житті своєму бачу цього пана, —
холодно промовила вона.

— Що з ним робити? — перезирнулися козаки.

— Та пустимо, — мовив старший з них. — Хай
геть колесом котиться, та накажіть, щоб не швен-
дався вздовж нашого паркану туди й сюди без
потреби.

Шмендрик, кинувши швидкий, вдячний погляд
на дівчину, зник.

Запанувала мовчанка. Знизу знов почало доли-
нати вовче виття.

— Невже ви воліли би піти на смерть, ніж одру-
житися зі мною? — запитала вона знечев'я.

— Та чи ж ваше щастя не варте того, щоб хтось
віддав за нього життя?

— Життя за щастя мое з Антосем, — повільно
мовила вона, — або вірніше, за щастя Антося зі
мною.

— Гей, як сів на коня, то так драла дав, що
тільки курява стовпом, — хтось зареготовався внизу.

У Перебийноса серце так і йойкнуло, він пере-

хилисвя через вікно і запитав:

— А якої масти кінь?

— Каштан з білими плямами, — відказав голос знизу.

— Господи! Мій кінь! — скрикнув Перебийніс, і хвиля гніву залила йому лице.

Обурення кинуло кров в обличчя й дівчині.

— Хотів би я знати, хто він такий, отої шмендрік, що був щойно тут, — додав юнак.

— То був Антось, — по довгій павзі мовчання тихим голосом промовила Оксана.

Ціла буря різнопідних почувань хвилями залила душу Перебийносову. Так ось вона, та панночка з ясним волоссям і темними очима, вимріяний ідеал юнацьких днів, що голосом і рухами своїми взяла його в полон! Якби не гамував він весь час свого почуття, то сторч головою полетів би в оте кохання, що, мов пурпурова хлань, кликало і вабило до себе юнака. Кохання до тієї красуні, що віддала своє серце другому. Злодієві, за якого вона ладна покласти душу свою, бо чи ж не урятувала вона його щойно, сказавши, що у вічі ніколи не бачила і не знає. Урятувала Антося, щоб Антін Перебийніс віддав життя своє за того другого, негідного. Бо ж життя Перебийносове надто дешеве. Коли поклала його на шальку, то шалька пішла вгору, переважило те інше.

Тоді тільки помітив він, що Оксана плаче, що ридання стрясає все її тіло. Це його трохи зм'якшило, підійшов і спитав:

— Чого ж ви, панночко, плачете, коли все для вас склалося так гаразд?

— О, як ви мене мусите ненавидіти, — хлипаючи, крізь слізози промовила вона.

— Чому ж ненавидіти? — безпорадно запитав він.

— Чому? — А чи ж не пішли ви, не заперечуючи, отим підземним ходом, щоб тільки утекти від отого ненависного вам шлюбу? Чи ж не дивилися, як би вискочити вам з вікна? Чи ж не волієте піти у вовчу пащу, аніж під вінець зі мною?

— Таж Антось...

— Хай собі той Антось світ-за-очі йде! Не хочу його ні знати, ані бачити.

Перебийносові все в голові переверталося.

— Таж я тільки чинив те, чого вимагала від мене моя честь лицарська, — лише спромігся він сказати.

— А що та ваша честь лицарська наказує робити козакові, коли дівчина каже, що його кохає, що жити далі не може без нього, та й не хоче; що серце їй розірветься, коли він геть відійде та покине її самотню?

— Оксано! — то був крик тріумфу, що вихопився з грудей юнакові, коли він раптом пригорнув дівчину до себе. А вона все ще хлипала, поклавши голову йому на плече, та то вже радше були слізни щастя. Волосся її запашною хвилею розсипалося йому на руки, він його тихенько пестив і казав їй: — Підемо з тобою до батька твого, удвох йому все з'ясуємо, і все буде гаразд, божого згоду ми вже наперед маємо.

— О, який же ти милий та благенський, — сміючись, крізь слізни казала вона йому. — Та коли ми підемо тепер до батька, згідні одружитись, та розкажемо йому, як усе було, то він справді повірить і тоді попросить у тебе прощення, а мене примусить чекати, поки з'явиться Антось, який

ім висмикнувся сьогодні з тенет.

— Правда твоя, — засміялся він. І коли, обнявшись, вони обоє увійшли до покою батькового, Антін урочисто промовив: — Пане полковнику! Я за ніч надумався і зі щирим серцем і любов'ю беру за дружину вашу доношку.

— Давно би так, — промовив старий. — Чи ж не простіше було так учора сказати? Отже, ходім. Сонце зійшло, і панотець певно вже чекає у церкві.

Хвилини за двадцять усі зібралися в полковничковім покої. Господар частував вином, що наливалося в позлотисті пугарі. Пилось за здоров'я молодят. Трьом тут присутнім козакам було трохи ніяково. Один, напівжартома, просив прощення за »контумелю«, вчора заподіяну пану підхорунжому. Другий, плеснувши Перебийноса по плечу, запевняв, що справу з вовками не треба було аж надто поважно брати, бо полковник в останню хвилину однаково надумався б та мабуть до грецьких календ відклав би змагання. А якби справді дійшло було до цього, то напевно не всіх вовків заразом, а по одному, щонайбільше по два пускав би на нього. Третій запевняв, що в усьому завинив Макар, отой шістнадцятилітній хлопак, що мав доручення стежити за непроханим гостем, який повадився вечорами ходити до панночки. Отой дурний хлопак і запевнив, що запопадливий відвідувач яблуневого садка то Антось Кшетуський. Тому й сталося, мовляв, таке прикре непорозуміння.

Перебийніс казав на те, що найбільше йому дошкауляє думка, що всі присутні однієї певно гадки, а саме, що він, Антін Перебийніс, злякавшись вовків, до шлюбу йде. Щоб довести противне,

він ще сьогодні, після вінця, готовий приступити до змагання. Зовсім інші причини, про які він зараз не хоче говорити, спонукають його принаглити вінчання. Отже, хай вовків ще не ведуть до пивниці.

На це старий засміявся і сказав, що тепер йому, як батькові, належить виключне право визначити день, годину й умови змагання вовчого. Отож хай ніхто інший тим не турбується.

Ще хвилин за десять усі гуртом рушили до церкви. Похід замикав старий полковник.

Напівдорозі наздогнав його Макар і, захеканий, заговорив:

— Пане полковнику, пане полковнику! Тож той молодий, що з панночкою до вінця йде, то ж не є той самий, що заходжував до неї в садок.

Та старий кинув на нього погляд з-під насуплених брів і мовив:

— Та, може, я вже й без тебе дещо розкумекав. А ти, дурню, не встрявай у чужу справу, коли тебе ніхто не питає!

Червень 1947. Льйоташ, Тіроль.

Пригоди Архангела Рафаїла

Тъмняним весняним вечором, насиченим подихом далекої грози, бузковими паощами і запахом озону, в білій хмарі, лебединим плавом по землі простували архангели Рафаїл і Михаїл. »Простували« не значить, що вони переступали ногами, бо п'ятирічні ледве-ледве торкалися трави й дорожнього пороху, а хмару, яка їх обкутувала, немов би вітром несло ген-ген.

Так прямуючи, вони розмовляли між собою, та не були то слова, що ними вони перекидалися і що їх десятками треба нанизувати, щоб віддати думку якусь. В одну мить, коротку, як мигтіння блискавиці, перелітала від одного до одного думка, що осявала чоло когось із них, і так само швидко мигтіла відповідь на неї. Від того обміну думками світляні спалахи грали на небі, і спалахи ті були їхні думки, що беззвучно займалися, на мить розсвітлювали околицю і згасали в насичених передгроззям просторах. Отже, віддати їхню бесіду значить переложити її на нужденну людську мову, проміння на звуки, фарби на слова і витратити довгі хвилини на те, що »сказано« в один блискавичний момент. Спалахи Михайлівих думок мали багряну відтінь, тоді як у Рафаїлових була прозора голубінь, і випадкові перехожі, спостерігаючи ту гру зірниць, милувалися на феєрію не-

виданих кольорів.

Передана нашим нужденним способом висловлення, розмова їхня мала приблизно такий зміст:

РАФАІЛ. Дивний той рід людський, замкнутий в межі простору і часу.

МИХАІЛ. Дивний і не подібний до нас, первозданих, улюблениців Господніх, створених у добу досвітню.

РАФАІЛ. До нас, Його любов'ю розпещених.

МИХАІЛ. До нас, що сяємо, мов снігами короновані гір шпилі у першім промінні ранкової зорі.

РАФАІЛ. Що сонмами і світоносними шерегами вилискуємо, мов туманами обкурені ланцюги гірські.

МИХАІЛ. Що сонцесяйними крилами, мов щитами, оточуємо трон Господній.

РАФАІЛ. Що є раменами Його, які, мов білим цвітом укрите галуззя черешень, простягаємось у простір.

МИХАІЛ. Що є великими свічадами озер, які відзеркалюють славу Його, наче сонця блиск нестерпучий.

РАФАІЛ. Свічадами, які відбите нами сяйво знову вбирають у себе, бо назад воно відбивається склепінням небесним.

МИХАІЛ. Якими ж іншими, відмінними від нас є люди!

РАФАІЛ. Мов дим від багаття, що здіймається в височину і розплівається в простори.

МИХАІЛ. Мов фанфара суремна, що завмирає, прокотившись над полем бою.

РАФАІЛ. Мов пахощі кущів бузкових і жасминових, що відцвітають за весну і літо.

МИХАІЛ. І невже промені дій їхніх не вплітаються в симфонію світла, що, від склепіння відбившись, до нас повертається?

РАФАІЛ. Невже ті промені, розчинившись, не тремтять у свічадах, якими є істоти наші?

МИХАІЛ. Тремтять, може, так квело, що тремтіння їхнього ми не помічаемо?

РАФАІЛ. Якби так, то причетні люди були б до блаженства нашого.

МИХАІЛ. Не докінчені, не довершені, вічно мінливі, то поривом у височінь недосяжну знесені, то виром падіння у безодню втягнуті, мчать вони у потоці ненастannому ставання.

РАФАІЛ. Не так, як ми, довершені, докінчені, які перебуваємо не в потоці ставання, а в бутті немінливому, в сяйві незгасному.

МИХАІЛ. Якого їхні очі не знесли б, бо осліпли б, і від дотику якого тіла їхні спопеліли б.

РАФАІЛ. Тому й невільно нам, янголам, ставати перед очі їхні.

МИХАІЛ. Але чи ж не являвся ти, Рафаїле, Товієві і чи не відбув з ним цілу подорож?

РАФАІЛ. Так, але створив я собі для цього облонку з густого астрального етеру, поволокою млистою опасав свою постать і от, подібний до людей, в оболоці не з плоті людської, став його супутником, його охоронцем в дорозі.

МИХАІЛ. Таж і Гавриїл явився Марії, коли приніс їй звістку, що має вона породити Спасителя.

РАФАІЛ. Так, та голова його була обкутана хмарою, крізь яку ледве пробивалося проміння лиця його, мла обдавала постать його, і так, у хмарі світляній, він став їй перед очі.

Чи не закривав Мойсей лицє своє покривалом,

стаючи по розмові з Господом перед народом, бо після перебування його на Сінаї сяяло воно так, що очі людські того блиску знести не могли? І чи не онімів зі страху Захарія, коли, трьома тільки димами обкутаний, явився йому у храмі янгол?

МИХАІЛ. Якби не ці оболоки, то на місці вмерла б людина, побачивши одного із безсмертних.

РАФАІЛ. Невже ми такі страшні?

МИХАІЛ. Ми прекрасні. Але людина красу здатна перенести тільки в певній мірі. Краса над міру її вбиває.

РАФАІЛ. Отож є певна грань, за яку переступивши, краса переходить у жах.

МИХАІЛ. І нема органів у людини, що ту красу надмірну сприйняти могли б. Так само понад міру міцний гук розриває їй вуха, і понад міру яскраве світло сліпотою очі вражає. Чи ж не сліпнуть вони вже назавжди від снігу, коли день перебуде людина серед сонцем залитих полярних пустель?

А що ж, коли око її вхопить край блискучої архангелової шати?

РАФАІЛ. І дивна то нездатність нічого не бачити поза межами, тісно закресленими, часу і просторіні.

МИХАІЛ. Для нас існує тільки позачасовість. Минале, сучасне і майбутнє завжди перед нашими очима, і ми їх не відрізняємо одне від одного. Люди ж, охоплені мінливим потоком ставання, пропускають усе крізь отвір сучасного — бувають між двома небуттями. Вони бачать тільки тримірний простір, тримірними самі будучи.

РАФАІЛ. Чи ж не дивно, що одна тільки людина

з усіх Господом створених істот знає, що судилося їй вмерти, що її одній притаманне стремління мінятися, вдосконалюватися, з падінь і злетів творячи життя своє, та ще з роду в рід передаючи стремління до ще вищого злету, до ще глибших падінь?

МИХАІЛ. Ми цього не знаємо, бо одразу створив нас Господь довершеними. У цьому ми споріднені зі звірми, бо й вони вийшли з рук Господніх докінченими, не закладено в них стремління стати чимсь іншим, стремління вдосконалитися. Буття їхнє, як і наше, сферичне, а життя людини — лінія, що йде в безконечність.

РАФАІЛ. Отже, ю поступу людському краю не покладено.

МИХАІЛ. Чи не значить те, що людина може стати довершеною за нас, янголів?

РАФАІЛ. Або, йдучи в інший бік, стати огиднішою за демонів.

МИХАІЛ. В жадному з тих напрямків грані Господь їй не поклав.

РАФАІЛ. Людина оспівує і дерево, і квітку, і небо, і море, і демона, і тварину, і янгола, і землю, і сонце, і зорі, які теж є живими істотами, що летом прошивають небесні простори. Але чому всі замовчують людину? Про неї не склали ані пісню, ані казку тварина, ні небо, ні море, ні сонце, ні дерево, ні квітка.

МИХАІЛ. Це тому, що всім їм соромно за людину, соромно за ту хитку і мінливу істоту, яка без потреби вбиває і нищить, яка потворить обличчя землі, не доходячи ніколи рівноваги і стійкої, тривалої форми. Як у родині соромно буває за невдалого сина, що пішов невірною стежкою

розпусти, і про нього не говорять, існування його замовчують.

РАФАІЛ. А чи не мовчать небо, море і квіти, і зорі, і сонце тому, що людина втілює найкращу їхню надію, і всі вони, віддих затамувавши, стежать, як та надія росте, набирає форми, розцвітає квітом багряним і голубим. Так у родині з три-вогою і надією дивляться на химерну дитину, що є відмінна від усіх інших дітей, і потай себе питаютъ, чи не є оті риси відмінності рисами, що виказують майбутнього генія, який стане гордістю світу?

МИХАІЛ. Дві дороги відкриті людині: стати ганьбою всесвіту, або виправдати його потаемну надію.

РАФАІЛ. Може, вклав Господь у людину свою найпалкішу мрію.

МИХАІЛ. Аби та мрія не зрадила...

РАФАІЛ. Як одного разу вже зрадила...

МИХАІЛ. Ти згадав Люцифера...

РАФАІЛ. Чи ж не дивно, що янгол пішов шляхом людських стремлінь, людських падінь і злетів...

МИХАІЛ. А це тому, що Люцифера створено напівянголом, напівлюдиною, заложено в нього стремління до найвищого і до найнижчого. Створено безсмертним, якому дана була змога дорівняти Богові, або впасти на дно безодні.

РАФАІЛ. Нам, усім іншим янголам, те стремління невідоме. Незмінними й остаточно зформленими вийшли ми з рук Господніх. Ми, улюбленці Його-первоздані.

МИХАІЛ. А чи не кохав Бог більше людину, ніж нас, відкривши їй, кволій і безсильй, шлях, яким простуючи вона може перевищити янголів і дорівняти Творцеві, бож нам накреслив Він гра-

ницю, якої не переступити.

РАФАІЛ. Людям подарував Він Сина свого задля спасіння їхнього від гріха.

МИХАІЛ. Чи ж можна собі уявити, що його розіп'ято задля спасіння янголів?

РАФАІЛ. Ні, бо янголи нездатні грішити.

МИХАІЛ. Чи можна собі уявити, що Його розіп'ято задля спасіння звірів?

РАФАІЛ. Ні, бо звіри гріха не знають, навіть коли вони нищать інші живі істоти.

МИХАІЛ. Чи ж не любить тоді, дійсно, Господь людину більше, ніж нас?

РАФАІЛ. Як наймолодша в родині дитина завжди є улюбленицем батька.

МИХАІЛ. Може, тому, що вона найбезпорадніша з усіх.

РАФАІЛ. Не для людини, а для нас провів Господь межу, вище якої не злетіти.

РАФАІЛ. Але за це подарував нам спокій і вічне блаженство.

МИХАІЛ. А людині тривогу, неспокій, стремління...

РАФАІЛ. Ми — ясні озера, що віддзеркалюють славу Господню.

МИХАІЛ. А людина — потік, що мчить понад каміння, піною беручися, і в бігові своєму відриває брили підбережні і в брижах проміння тієї слави, спотворюючи, по-своєму переломлює.

Якби людина якось, простуючи поруч архангелів, була обдарована їхнім зором, їхньою спроможністю бачити речі, для звичайного ока невидимі, то була б вона дуже здивована, побачивши на площах великих міст, по сусіству з відомими їй вежами, церквами і ратушами такі будови, що ніколи там

не стояли і цілком міняли зовнішній вигляд того міста, яке жило в їхній пам'яті. Ті будови відрізнялися від інших якоюсь прозорістю, вони немов пропускали крізь себе світло, наче були споруджені зі скла або зформовані зі згущеного туману, що відсвічував фосфоричним блиском.

То були споруди, ніколи не збудовані, але створені фантазією архітектів, що хотіли ними прикрасити місто, — нездійснені проекти, силою геніальніої думки матеріалізовані, але не перетворені в камінь і крицю. Поруч інших таких дотикальних у своїй реальній речевості будов вони здавалися фантастичними спорудами з мережива і сну. Погляд архангелів давше спинявся на них, ніж на чомусь іншому. Коли вони простували голим стегном, навколо них раптом виросло ціле місто таких прозоро-мережаних будівель — ніколи не здійснений плян якогось будівничого, до найменших деталів опрацьований.

— Дивись, — мовив Михаїл, — оті прекрасні химери свідчать про одвічне стремління людське. Навіть те, що створено не руками, а тільки уявою людини, існує, як реальне, незрушне і віщує Богові про її тугу, змагання і порив у неосяжне. Чи чуеш ти пісні, які ніколи не зродилися бо були надто прекрасні? Чи чуеш музику, що ніколи не була записана, а тільки жила у душі творця її, як безсмертна мелодія? Наша перевага над людьми, що ми все те бачимо і чуємо, а їхнє око і вухо спроможне сприймати тільки надто грубі коливання матеріальної енергії.

— О, як би то цікаво було втілитися на кілька днів у людину, жити її стремліннями, не відчувати за собою ланцюг подій минулих, ані бачити картин

майбутніх, на коротку мить обійняти короткий відтинок життя і вкласти в нього тугу за вічністю, відчути, чим є людське страждання і туга, про яку говориться в піснях, пізнати нарешті, чим є таке почуття, як ненависть, зовсім невідома нам.

— Або жах, помста, прагнення до саможертви і тисяча інших речей, — з усміхом додав Михаїл.
— Чому не ввійти тобі в людське тіло і на короткий час не пережити все те?

— Людське тіло, яке я створив собі з астральної матерії, коли відвідав був Товія, не було справжнім тілом з плоті і крові, — мовив Рафаїл. — Воно було тільки машкарою, що прикривала мою янгольську суть. Отже, не могло відчувати те, що відчуває народжений від жінки.

— Тоді позич собі чуже тіло, — вкинув Михаїл.

— Я не можу позбавити людину життя, бо то було б душогубство, я тоді пограбував би в ней тіло, яке дано їй на те, щоб виконати певне завдання на світі. Не можу я ним заволодіти й під час сну, бо душа в тому стані ще занадто з'язана з ним і не поступиться місцем. Щождо мертвого тіла, то воно вже не надається для експерименту.

Саме в цей час архангели проходили передмістям Києва, а саме краєм Куренівки, і під розсохатим деревом побачили людину, що напівсиділа, напівлежала, трохи зсунувшись у рівчак. На голові в неї була засохла кров. Була вона, очевидно, без пам'яті; тхнуло від неї горілкою.

— Бачиш, — мовив Михаїл, — ось тобі людина, що, зайве хильнувши, забрела сюди, впала, головою вдарившись об камінь, не жива, але й не мертвa, а десь на грані отих двох станів. Невідомо, чи повернеться вона до тверезого стану людини

живої, душа її ще не відділилась від тіла, але десь далеко від нього блукає чи літає, довгим шнурком пуповини тільки ледве-ледве з ним зв'язана. Вона тобі спротиву не чинитиме, увійди в те тіло і силою волі приведи його до свідомості.

Проект припав до смаку Рафаїлові. Він тільки на мить замислився, чи зорієнтується в нових обставинах. Він знов, що людину звати Андроном Лукичем Вертопрахом, знов, що їй тридцять два роки, що є вона рахівником державного банку і що нежоната. Але чи зможе він, заволодівши її тілом, виконувати всі функції урядовця і громадянина, бути свідомим усіх обов'язків, які чекають на нього? Тепер перед його янгольським зором все є ясним, відкритим і безсумнівним, але як воно буде, коли він увійде в тіло, обмежене тісними обріями сірої буденщини, позбудеться своєї теперішньої всезнавчої проникливості і не матиме найпотрібнішого для буденних справ досвіду?

Але зразу він сказав собі, що, коли надто довго обмірковуватиме всі наслідки свого вчинку, то ніколи на чин не зважиться, бо рефлексія паралізує дію і гамлетизує життя.

Тому підійшов до людини, глянув у її брудне, патьоками засожлої крові покрите обличчя, глянув у вічі, що в нерухомості своїй закотилися під лоб, по якому розсипалися чорні пасма волосся, на рот, наполовину розкритий і, швидко здецидувавшись, припав усією своєю істотою до того тіла, мов наліг на двері замкненої хати, яку господар покинув, пішовши хто-зна куди. Двері під натиском тим подалися, затріщали, розчахлися, і гість не ввійшов, а впав до сіней, а тоді опинився в теплому, затхлому покої, де мав, не чекаючи хазяїна, по-

чати господарювання свое.

Перше почуття Рафаїла-Вертопраха, коли він підняв голову, було почуття болю, усвідомлення то, що людською мовою звуться стражданням. В голові ще гуло від удару і від хмелю. Спираючись на дерево, він підвівся з землі, попробував був стояти самостійно, зробити кілька кроків, але заточився і мало не впав. Тоді постояв лицем проти вітру, аж у голові трохи пояснило і мозок запрацював. Він ще виразно почував себе Рафаїлом, якого немов би зашили в тісний мішок, лишивши в ньому прорізи для вух і очей, щоб через них сприймати враження зовнішнього світу. Ще чітко в пам'яті стояв образ Михаїла, грізного архангела-побратима з полум'ястим мечем і білими крилами, що вилискували багрянцем, і ще миготіли в ній спалахи думок його. Але вже від мозку у ество його просякали якісь струмочки, які несли спогади з життя Вертопрахового, насамперед враження від останньої пиятики, потім від зустрічей з жінками, від розмов з начальством, і образ Михаїла заступила постать дебелого шефа канцелярії з орденом червоного прапора на грудях.

Архангел, що прийняв на себе оболоку людську, ясно відчував, що стоять тепер на тій точці прямої лінії, від якої простісіньке, як шнур, простяглося продовження її в майбутнє, а коли глянути назад, то ця лінія роздвоювалась, одна віть того розгалуження вела в безконечність до емпіреїв, де хори блажених стояли навколо трону Саваофового, а друга, відбігаючи також у минуле, вела крізь нужденне і неохайнє життя Вертопрахове, майже аж до колиски його, і там уривалась: далі спогади не сягали.

Все ще поточуючись, Рафаїл попростував до міста. Не мав він великих труднощів знайти вулицю і відшукати дім, де на третьому поверсі містилося приміщення рахівника банку. Тут помогало притаманне янголові всезнавче усвідомлення всього, що є на світі, яке ще не загасло в ньому, а з другого боку — автоматична робота мозку, що був власністю Андрона Лукича і з непомильністю інстинкту вів його вулицями, де й поночі знаходив дорогу. Отож, увійшовши в дім і піднявшись сходами нагору, намацав у кишенні Вертопрахового френча ключ, сунув у замок, повернув, увійшов до покою, повернув вимикач; спалахнула електрична лампа на столі і зеленавим світлом залила розкидані на ньому папери. В горлі пекло. Налив з карафки склянку води й одним духом осушив. Освіжив чоло рушником, у холодну воду намоченим. Все це були звички Андрона Лукича, що їх механічно, цілком автоматично наслідував Рафаїл, не здаючи собі справи з того, що робить. В голові все ще гуло, і думки плутались — так що про якусь роботу сьогодні годі було думати. Тому ліг у ліжко й загасив світло. Приголомшений двома годинами перебування в тілі, очманілий від болю, сподівався, що вві сні, покинувши свою земну в'язницю, злине в емпіреї, щоб там відпочити, але сновиддя були якісь плутані, складалися з вражень Вертопрахового досвіду і не відсвіжували духу.

О пів до восьмої ранку задеренчало будило на столику в головах, і Рафаїл зірвався з ліжка. Досвід Андрона Лукича казав йому, що пора на службу. Швидко проковтнувши принесений йому до покою морквяний чай без цукру і пару скибок

чорного, як земля, хліба (»советського пряника«, як його жартома називали), Рафаїл, перевіривши зміст портфеля, сунув його під пахву, надяг кепку і попрямував до банку.

Проходячи залею, де було багато столиків, здорковався з товаришами-урядовцями. Деякі, поглядаючи на синяки над лобом, поблажливо або іронічно всміхались, але не розпитували, з досвіду, мабуть, знаючи, якого ті відзнаки походження. Коли минав стіл Варвари Митрофанівни, що відала грошовими переказами закордон, вона зробила йому очко, але Рафаїл, не звернувши уваги, коротко вклонився і попрямував до свого столика, після чого Варвара Митрофанівна образилась і закопилила нижню губу.

Не міг ввесь час позбутися почуття двоїстості своєї особи: з одного боку знат, що він архангел, який ще вчора був у небесних просторах, з другого боку все виразніше починає усвідомлювати свою тотожність з Андроном Лукичем Вертопрахом, викресаючи з пам'яті факти його минулого. Дух, що жив своїми власними спогадами, був у дивній суперечці з мозком, що накопичив роками свої враження, залежно від яких автоматизував роботу тіла. Канцелярська праця була справжньою мукою для Рафаїла. Він, що звик одним, так мовити, духом вбирати в себе всю мудрість, яка може вміститися у творах Канта, у складних вичисленнях ціложиттєвої праці Ньютона, всю красу, що ридає і від радости шаліє у музичних творах Беттовена (бо все це далеко не дорівнювало мудрості серафімів і нірванній екстазі херувимів), він, що, поглинаючи, скоплював це за одну блискавичну мить, мусів тепер годинами сидіти над обрахунками, по-

кілька разів перевіряючи, чи непомильно підсумовані довгі стовпці цифер на шпалтах його рахівничої книги. Куди ділася його здібність з блискавичною швидкістю схоплювати все! Якби не механізація мозкової праці Андрона Лукича, безпомідорно потонув би він у цьому морі дрібничкового мотлоху. Він незабаром переконався, що й черевики не потрапив би собі зашнурувати, якби не підсвідома автоматичність у рухах пальців, яку завдячував досвідові Вертопраха. Алеж той Вертопрах вимагав і нагороду за те, що передав свій досвід новому хазяйнові свого тіла: за підрахунками Рафаїл відчув, що думка якось млявіше починає працювати, ніби чогось їй бракує. Рука автоматично сягнула до кишені і витягла звідти коробку цигарок. Легені вимагали нікотину, мозок треба було підстъобнути отрутою, як ледачого коня.

То були концесії, які архангел мусів робити організмові людини. За два-три дні Рафаїл зовсім уже звик був до роботи, та іноді, сидячи за канцелярським столом, раптом згадував своє буйня в просторі і розмови з побратимами, і тоді болюче стискалось його людське серце, немов і воно тужило за тим, за чим тужив дух його. Але поволі ті спогади пригасали, затьмарювалися, так немов покривалися туманною поволокою, і робилися схожі на сновидіння, що їх уранці ще з подробицями пригадуєш, та протягом дня вони бліднуть, втрачають виразність контурів і випадають з пам'яті, витіснені звідти подіями навколишнього життя.

Трагічним було, що він не пригадував подій **всього** Вертопрахового життя, а мав невиразне про них уявлення. Пам'ять його добре функціонувала тільки з того моменту, як заволодів він його тілом.

Швидко перейняв він від нього те, що стосувалось автоматизованої реакції на повсякденні явища, але діяв так, як діє, наприклад, тварина, загрібаючи по собі послід, або зозуля, кладучи яйце у чуже гніздо, себто цілком інстинктово. Мозок говорив йому, що були у нього роки дитинства і юнацтва, але коли б йому довелося заповнити анкету, то він спромігся б тільки написати про буяння у горніх сферах, в яких лунала гармонія світів і хори безсмертних. Алеж і ті спогади за деякий час збліякли. Для архангела життя всього світу було як на долоні, воно лежало навіть поза межами часу, а для людини, якою він став, було воно моя книга за сімома печатями. Весь майже досвід потойбічний лишився за муром, що чим далі вище зростав, немов навіки відділивши його від усього, що не пов'язано з земним життям. Жаден звук з по той бік муру не добувався до нього.

Тому в минулому у Рафаїла утворювалась порожнеча, яку не знов чим заповнити, а незнання найістотніших фактів Вертопрахового життя загрожувало несподіванками і небезпеками. Про те минуле нагадували йому тільки сни. Коли під час фізичного зневажлення дух Рафаїла відділявся від тіла і летів невідомо куди (бо не зберігав того в пам'яті), у те тіло повертається, немов у стару, покинуту домівку, тонким шнуром пуповини ще зв'язаний з ним дух Вертопраха і, за старою звичкою, починає у тій домівці хазяїнувати; нишпорив по всіх закамарках, витягав з закутів запліснілі спогади, смакував їх, як смакує скупердяга або кацетник шкоринки черствого, забутого хліба, що десь завалюється, і по уривках тих снів, що, моя реп'яхи, чіплялися пам'яті, можна було в неви-

разних обрисах визначити образ того минулого, як учені на підставі дослідів над кількома знайденими кістками відтворюють кістяк передпотопової потвори. Не раз у тих снах фігурували пиятики, переховування якихось грошей, догани начальства за спізнення і недоліки в роботі. Бозна який мотлох витягував із закутків минулого Вертопрах, коли ночами навідувався в покинуту домівку, — дрібниці, над якими Рафаїл ніколи не задумувався під час свого робочого дня і що їх ранком, як сміття, вимітав із своєї свідомості. Інколи в тих снах маячіли якісь жінки. Андрон Лукич обережно відслоняв їхні плечі, груди, хихотів і збурював кров у сплячому тілі.

Якими небезпеками загрожувало незнання фактів Вертопрахової біографії, показав Рафаїлові такий випадок:

Якось пізнім вечором до нього постукали в двері, і на порозі з'явилася Варвара Митрофанівна. Штурнувши капелюха на канапу, вона впала на стілець і зайшлася плачем. Коли збентежений Рафаїл підійшов, щоб розпитати і потішити її, вона люто відштовхнула його й закричала:

— І доки це буде тривати, отака ваша поведінка! По всіх наших зустрічах, гулянках і вкупі проведених ночах ти поводишся так, ніби мене й не існує на світі. Вже три тижні, минаючи стіл мій, ледве узгіднююеш мене поглядом. А щоб підійти й обмінятися словом, про те й мови нема. А чим я на це заслужила?! Отакі всі ви! Пограєтесь, доб'єтесь, чого треба, а тоді кидаете жінку!

Даремно Рафаїл намагався заспокоїти Варвару Митрофанівну. Чим більше старався, тим більшою зливою слів вона його затопляла, вичитувала йому

всі його провини; і так він чимало дізнався з Вертопрахової біографії, всі ті невідомі факти но- туочі у своїй пам'яті.

Коли він вичерпав усі доводи, марно намагаючися втихомирити Варвару Митрофанівну, вона закінчила свою докірливу промову так:

— Віднині ви мені не Андросік, а Андрон Лукич, або товариш Вертопрах.

І тоді в відчаї, сам не знаючи, що каже, він кинув слова:

— Та ніякий з мене ні Андросік, ані Вертопрах, а просто Рафаїл, що не відповідає за вчинки іншого.

На мить жінка немов закам'яніла з подиву, а тоді в нападі раптової люті схопила склянку з недопитим чаєм і штурнула йому в голову, за склянкою полетіла тарілка, за тарілкою ваза на квіти.

Рафаїл схопився і вибіг з хати.

— То ти ще з мене глузувати... — чув він услід.

Поблукавши години zo дві темними вулицями і повернувшись додому, знайшов свій покій порожнім, на підлозі валялися черепки, шухляда з паперами була розбурена, листи, про існування яких Рафаїл нічого не знав, лежали подерті, гроші, що були в окремому коверті, зникли...

На другий ранок, явившись на працю, пройшов він, мов пес облитий, повз столик Варвари Митрофанівни, не зважившись глянути у її бік.

Через кілька день начальник відділу (той, що з орденом червоного прапору) викликав до себе Рафаїла і висловив йому догану за якийсь недогляд, що трапився три місяці тому. До того ж шукалося якоїсь теки з паперами, що її давніше передано

товаришеві рахівникові і якої товариш рахівник аніяк не міг собі пригадати, хоч як напружував свою пам'ять. Отже, вийшла подвійна догана. Рафаїл, звузивши межі своєї архангелової свідомості до тісного жаб'ячого виднокругу не дуже мудрої людини, почував себе, мов той каліка, що не може користуватися ногами, які скрізь його носили.

Відходячи, напівголосно сказав сам до себе: «Андрон заварив кашу, а ти, Рафаїле, хлептай!» Але начальник почув ті слова і здивовано подивився йому вслід. Незабаром та фраза обійшла всю канцелярію, дійшла вона й до стола Варвари Митрофанівни, яка зіставила її з фразою аналогічною, яку сама кілька день тому чула. Барішні зашушукались, позираючи на Рафаїла, та якось раптово урвали, коли той зирнув у їхній бік. Фраза »не всі вдома« облетіла столи. Варвара Митрофанівна намагалася знайти в цьому пояснення дивної Рафаїлової поведінки протягом останніх тижнів і навіть у душі пожаліла його. Від того дня всі барішні називали його не інакше, як »Рафалочка«.

Все це було б ще нічого, якби справа не мала епілогу. Через десять днів слідчий певної установи викликав до себе Рафаїла і почав допитуватися, чи не є він родич посадженого у Луб'янку контрреволюціонера Рафальського, якому інкримінується державну зраду і змову проти уряду. Коли рахівник якнайрішучіше це заперечив, йому поставлено друге питання: чи не є він братом Казіміра Рафаловича, заарештованого близько польського кордону й обвинуваченого у шпіонажі на користь Польщі, а як ні, то чим він це доведе, і чим може довести, що він справді Андрон Лукич Вертопрах.

Рафаїл почав посилатися на те, що його вже від такого то року добре знають у місті і на службі, що документи у нього в порядку і виставлені органами державної міліції і що нарешті, коли він сам себе жартома іноді називає Рафаїлом, то це тому, що бабця його по жіночій лінії веде свій родовід від жидівської сім'ї Рафаллерів, члени якої всі були пролетарями і робітниками.

Та це не зовсім задовольнило слідчого. Вийнявши цигарницю з чужою золотою монограмою, він запропонував своєму субесідникові закурити і ввічливо спитав, чи не взяв би він, щоб цілком себе очистити від підозри, агентурну роботу в установі, в якій працює. Рафаїл збентежився, трохи перелякався і, щоб відрочити відповідь, попросив дати йому кілька тижнів на обдумання. Слідчий радо погодився і відпустив його.

Повернувшись додому, Рафаїл відчув гостру спрагу, яку можна було загасити тільки горілкою. Згадав, як він тиждень тому виміняв сорочку на самогон. Були то концесії, які робилося Вертопрахові, організм якого вперто вимагав того, в чому попередній хазяїн ніколи не відмовляв. Постановив тоді покласти цьому край. Запеклою була боротьба з Вертопрахом, що уночі приходив домагатися своїх прав і сіяв кукіль, який сходив там, де старавно вирощував золоту пшеницю Рафаїл, та глущив її.

Він виробив собі програму дня. Підіймався з ліжка дуже рано, робив гімнастику, обмивався холодною водою, тоді розтирав тіло, аж розливалась по ньому життедарна тепління. Це піддержувало в ньому свіжість і бадьорість продовж цілого дня. Після служби купався часто у Дніпрі і часами

чевном гнав аж на Чорторий, вилежувався проти сонця на піску. Отож тіло його незабаром набрало смагляво-золотавого кольору і почало пашти здоров'ям. Вертопрахова хвороблива блідота зникла, м'язи напружились, закруглились. Спрагу горілчану душив і нищив у зародку. Поволі навіть починав себе відчувати курити. Метою такого режиму було зробити тіло кріпким, позбавити його всіх поганих звичок і нахилів, що руйнували здоров'я, щоб передати його потім, як прийде слінний момент, колишньому хазяйнові у такому бездоганному стані, щоб воно уможливило йому йти тим шляхом, що веде вгору, словом, щоб Андрон Лукич Вертопрах (так думав Рафаїл, пригадуючи свою розмову з Михаїлом) міг стати не соромом і ганьбою природи, а її великою надією і мав деякі шанси справдити її. Сам Вертопрах напочатку бунтувався проти такого йому накинутого режиму, вночі він являвся у свою домівку, лютував, сварився, розкошував у похітливих мріях, пиячив і бешкетував, спокушав Рафаїла, як спокушали біси святого Антонія, а вранці Рафаїл вимітав усе те сміття, ѹ оселя духу його, яку він ґрунтовно провітрював, ставала чистою, чепурною, соняшною. У дзеркалі він помітив, ѹ навіть риси обличчя Еертопрахового шляхетнішають. Все рідші й рідші ставали нічні відвідини колишнього хазяїна, і врешті він скорився, смирився, знітився і дозволив себе Рафаїлові вести, куди той хоче.

Якось увечорі Рафаїл, проходячи повз церкву, почув спів і побачив у ній світло, увійшов і став у сутіні. Урочисто звучали слова священика і голоси на криласі, тъмяно мерехтили воскові свічки перед золотими образами, і сльози навернулись на

очі Рафаїлові, коли він згадав своїх осяйних побратимів, потоки сліпучого світла, в яких вони буяли, спокійні, нерухомі озера, що віддзеркалювали славу Господню, і крила архангелів, що блищали, мов проти сонця шпилі гірські, укриті вічними снігами, і гармонію сфер, що звучали безсмертними громами мелодій. Все це, забуте, приховане під мотлохом буденщини, засяяло, заграло всіми фарбами, променями діамантів і самоцвітів, фанфарами труб архангельських.

Під впливом церковного оточення загаслі спогади ожили, залиши душу струмками світла, і Рафаїл навіть заплакав, подумавши, що нещасні люди ніколи того не бачили, але тямлячи про існування іншого світу, знаходять кволий на нього натяк у присмерковому мерехтінні отих свічок, у грезеті золотистих риз та інших реквізитах церковної служби, співами наподоблюючи мелодію просторів. Він зрозумів, як важко людині, ніколи не бачивши краси небесної і слави Господньої, а тільки догадуючись про її існування, крізь темряву торувати ту дорогу, що йде вгору. Він зрозумів, чому за той небезпеками рясний шлях, що складається з ненастаних падінь з кручі і злетів понад хмари, Господь визначив таку високу нагороду, як змога стати вищими від янголів, нагороду, що може пріпасти бодай чи не одному з мільярдів. Він врешті зрозумів, що плисти в мінливому, бурхливому потоці ставання, самому щохвилини міняючись, складніша річ, аніж, вийшовши довершеним і докінчним з рук Творця, перебувати у стані буття неружомого, у стані блаженства, заздалегідь тобі приреченого.

На другий ранок шеф зустрів Рафаїла з усміш-

кою на лиці.

— Ви що ж, друже, до церкви почали ходити, Богу починаєте молитися? Xi-xi-xi!

Як важко людині утриматися на стежці, яку вона собі обрала, і як важко визнатись, яке саме з багатьох розгалужень коротшою дорогою веде до мети, Рафаїлові довели дальші події наступних днів.

Близько десятої вечора після короткого стуку в кімнату його весело влетіла дівчина літ вісім-надцяти, кинулась йому на шию і розцілувала. Радісно і швидко залопотіла, як важко їй було поночі відшукати його помешкання. Від її дощем промоченого плаща пахло свіжістю, як і від цілої істоти, що пашіла молодістю і безжурністю. Побачивши його сконсторноване обличчя, вона раптом спітала, чи невже він не пізнає Галю, Галю, яку торік зустрів у Межигір'ї, з якою на березі Дніпра під зорями, а потім під полотняним дахом намету гровів одну буйну, літню ніч. Рафаїл, з пантелику збитий, марно намагався викресати з мозку Верто-ірахового той спогад, поспішив запевнити, що аякже, невже таку подію можна забути, то ж вона на все життя лишає слід. Він, мовляв, зразу був такий радісно-приголомшений, що не знайшовся що сказати. Тоді вона призналася, що, не маючи в Києві ні родичів, ані знайомих, явилася впрост до нього, сподіваючись, що він не відмовить її григостити до завтрашнього дня. Рафаїл безпопадно обвів поглядом кімнату і сказав, що не знає, чи буде їй вигідно, бож канапа така мала, що на ній ледве можна вдвох сидіти; але зрештою він може їй ліжко віддати, а сам піти попроситися на нічліг до когось із знайомих. Але вона жваво за-

протестувала: про це й мови не може бути, щоб він пішов з хати, та ще поночі, коли дощ хлющем ллє, таж і її він під той дощ не вижене. А щодо ліжка, то воно таке широке, розлоге, дерев'яне, старовинної буржуйської фабрикації, що не то двое, а троє примостяться на ньому. Невже у нього після ночівлі в наметі ще можуть бути якісь вагання!

Рафаїл зрозумів, що разом з долею Вертопраха перейняв на себе деякі його зобов'язання. Що ті зобов'язання взяті були на себе, може, в необачну хвилину, це не важить. Він мусить їх визнати, як, скажімо, новий уряд визнає зобов'язання по переднього уряду щодо позик і складених угод. Та, зрештою, чи не було б злочином вигнати цю дівчину під дощ, або лишити її на самоті, коли вона вже кілька днів перед тим раділа, що побачиться з ним? Ставши людиною, треба й по-людському поводитись, а не жити за янгольським уставом. А життя людське ціховане є тією властивістю, що людині ніяк не можна уникнути пропини, за яку потім доводиться розплачуватися і покутувати. Ланцюгом причин і наслідків прикута вона до своєї долі земної.

Ніч, перебута з цією дівчиною, дала Рафаїлові якусь горду самопевність, що він тепер справжня, стовідсоткова людина, а не випадковий гість з емпіреїв, що завітав на коротку земну гастролю у глуху провінцію загумінкової якоїсь плянети.

Аж по двох місяцях дістав він запрошення на розмову від слідчого тієї установи, яка вже раз його викликала. Слідчий, підкresливши, що термін на обдумання був йому навмисне збільшений, поставив Рафаїлові знов питання, чи здецидувався він і чи згоден тепер перебрати оту пропоновану

йому агентуру. Рафаїл відповів, що за цей час встиг поінформуватися, що в його установі, державному банку, жадного контрреволюціонера нема, бо всі службовці нераз уже пройшли чистку, що всі вони просіяні і перевірені, за кожного з них він ручиться, а тому нема йому що викривати. На це слідчий відказав, що владу цікавлять не так контрреволюційні вчинки (бо від невсипущого ока жаден із них не укрився), а спосіб думання, настрої серед службовців, так звана »перспективна контрреволюція«, бо наближається, мовляв, час небезпеки державної, і про всякий випадок мусять бути еліміновані елементи, які є потенційними контрреволюціонерами. Рафаїл відрік, що в тих справах нема у нього досвіду і нема до цього хисту. Тоді слідчий, грізно на нього глянувши, показав на товстенну течку, що лежала перед ним, і сказав, що це »Діло Рафаловича«, в яке заплутаний є Вертопрах, що він його швидко виведе на чисту воду. Отож хай надумається і викаже спільників організації. До надумання йому знов дається два тижні, але не вдома, а тут, у гостинних мурах цього будинку. Покликаний міліціонер взяв його під свою опіку і повів коридором до камери. Коли відчинив, звідти вдарила в лицез хвиля зіпсованого повітря і хаотичного галасу. Рафаїл опинився в приміщенні без столів і стільців. Якісь обідранці, що грали на нарах у карти, привітали його радісним виттям »у-у-а-а!«, що певно нагадувало бойовий клич туарегів. Оглянувши прибульця з ніг до голови, один із грачів мовив:

— Граймо на капелюха!

Хвилин за десять капелюх Рафаїлів помандрували у власність того, що виграв. Другою ставкою

був його френч. Третьюю чоботи. Рафаїл зрозумів, що потрапив до »блатних«, френча ще віддав, але щодо чобіт, то вчинив опір. Тоді його повалили на підлогу, двоє сіли на плечі, третій скопив за руки, а двоє заходилися стягати чоботи, або »зняти колеса«, як висловився один із них.

Ще тричі викликав слідчий до себе Рафаїла, але наслідків допити не давали, Рафаїл на нікого не зводив наклепів. Важко було тільки разом з »блатними«, що цікували його, заганяли в кут, а раз навіть погралися ним »у м'яча«, через усю кімеру з рук до рук перекидаючи. Дуже боліло поламане ребро, і кров сочилася з трьох вибитих зубів.

Тут Рафаїл знов мав нагоду впевнитися, що людині ніяк не обминути того, щоб не взяти на себе якусь провину. »Видати« когось, себто звести наклеп на людей невинних, значило взяти на себе важкий гріх, а разом з тим повинність спокутувати його; все це збільшило б загальну кількість мук і зла на землі. Не »видавати« нікого значило надалі лишатися в цих неможливих умовинах життєвих і наражати своє тіло на дальше калічення, а воно ж належало не йому, Рафаїлові, а Вертопрахові, який рано чи пізно з'явиться, і треба буде повернути йому те, що є його власністю. В якому ж стані він, Рафаїл, ту власність поверне?! Він же те тіло пестив, усю погань вимітив з нього, гартував на холоді і на сонці, і ось — на тобі: поверне з вибитими зубами і поламаними ребрами! Чи ж не бере він тим самим несплатний борг супроти Вертопраха! Ані в одному, ані в другому випадку вини ніяк не можна було уникнути. Тут уперше відчув Рафаїл те почуття, що

зветься у людей ненавистю і що його не знають янголи. Ненависті до мучителів, що не тільки тіло катують, а й дух хочуть убити. Як уникнути спідлення? Якщо це янголові важко, то оскільки важче воно мусіло бути людині?

Коли слідчий в четвертий раз покликав на допит Рафаїла, той здепідувався. Відразу зголосив, що хоче скласти »чистосердечне« зізнання. Допитувач зрадів, узяв перо, вмочив його в чорнило і приготувався записувати. Але в нерухомій постavі, з пером у руці, так і застиг, коли Рафаїл заговорив. Переслухуваний на самому початку ствердив, що він зовсім не є Андрон Лукич Вертопрах, а... архангел Рафаїл. Він змалював красу емпреїв і славу Господню, свічада-озера, що в них вона відбивається, струми пісень, що широкими ріками обтікають трон Саваофа (тут слідчий олівцем щось занотував у себе в книжечці), побратимів-архангелів, що крилами, мов горні сніги сліпучими, неначе щитами його оточили. Він сказав, що якби знайшов слова, які могли б віддати усе те сяйво (а слів таких у людській мові нема), то у нього, слідчого, мозок би луснув, бо не вмістив би в собі того, що виходить за межі уяви людської. Він розказав і про свою останню розмову з архистратигом Михаїлом, якому коряться незчисленні сонмища воїв небесних, з якими він колись прийде встановити лад справедливий на землі, а далі, як знайшов він на Куренівці майже бездушне тіло Вертопраха, заволодів ним і ось тепер несе всі наслідки, які витікають із того вчинку.

Рафаїл говорив широко, сльози йому наверталися на очі. Слідчий уважно слухав, іноді посмішка проступала на його устах, а коли Рафаїл скінчив,

то запитав, чи не було у нього якихось особливих друзів серед архангелів, і тоді Рафаїл назвав Гавриїла. Слідчий знову щось занотував у книжечці. Відтак почав швидко писати. Протокол був невеликий, в ньому не згадувалося все те, про що оповідав переслухуваний: він мав тільки підписом ствердiti приналежність свою до терористичної, монархістської організації »Союз Архангела Михаїла«, яка існувала ще за царату і недобитки якої, готуючи збройне повстання, знов починали гуртуватися докупи. Переслухуваний, не зважаючи на протести слідчого, підписався не прізвищем Вертопрах, а ім'ям Рафаїл, кажучи, що не сміє своєї провини звалювати на плечі іншому, а відповідає тільки за себе. Після цього його відпустили.

На другий день заарештований був діловод банку Агатангел Гаврилюк. Його, допитуючи, продержали цілих три тижні, але оскільки він мав бездоганне минуле, а саме свого часу приймав участь у боях проти Брангеля, Петлюри і Денікіна і нічого йому, крім туманного свідчення Вертопрахового, закинути не могли, його випустили. До того ж він уперто заперечував, що нібито був у тісних приятельських стосунках з Вертопрахом, що йменує себе також Рафаїлом. Натомість продовж дальших п'яти тижнів було арештовано всіх Гаврилюків, Гавриленків і навіть росіян Гаврілових, що розкидані були по всьому великому СССР, у Москві, Таганрозі, Батумі, Ростові і т. ін. Серед них був і серб Габрілович, якого розстріляли, бо листувався він з емігрантами-білогвардійцями, що влаштували собі тепле кубельце у Београді. З решти тридцять одного заарештованого двоє теж були розстріляні, троє звільнені, а решта поманд-

рувала до Таймиру, на Колиму і на Печору. Найсумніше було, що заарештований був також отець Саватій, священик тієї церкви, яку відвідував Рафаїл. Інкримінувалось йому, що він під псевдонімом Саваоф очолює монархістську організацію »Союз Архангела Михаїла«. Даремно Рафаїл потім інтерпелював у слідчого, доводив йому, що то не-порозуміння, що слова його зовсім перекрутили. Слідчий дав йому зрозуміти, що хоч вважає Вертопраха за несповна розуму, але устами блазнів часами глаголає істина. Не важко, що та істина почудному переломилася у мозку її глашатая. До того ж йому, Вертопрахові, що вже два роки є кандидатом партії, аніяк не личить уступатися за священика. При цій ревеляції Рафаїл аж рота роззвив, занотовуючи собі ще один факт досі не в усіх деталях йому знайомої біографії Вертопраха.

Минуло, між іншим, чимало часу, поки йому в лікарні відремонтували поламане ребро та ще поставляли зуби. Коли він по всіх тих митарствах знову появився у банку, ніхто з службовців не запитував його, де він стільки часу пропадав. На привітання його ледве відповідали, взагалі уникали розмови з ним, навіть обминали, так наче він був зачумлений, від якого можна було заразитися. Але що поводяться так з усіма, що деякий час були під арештом, боячись контакту з ними, то це було в порядку речей. Один тільки діловод Гаврилюк підійшов першого ж дня до його стола, показав йому здоровенного кулака і мовив:

— Ще й мене, сучий син, вплутуєш у свою контру! Дивись, щоб не порахував тобі я ребра!

Через тиждень підійшов до Рафаїла шеф, що, очевидно, через слідчого був поінформований про

його умовий стан (божевілля на релігійному ґрунті), і запитав, чи не поїхав би він у тритижневу відпустку на Кавказ, щоб підлікувати нерви. Рекомендується Тіберда, що лежить високо в горах і де прохолодне повітря добре впливає на нервову систему. Цю пропозицію товариш рахівник негайно ж і з радістю прийняв.

Опинившись у Тіберді, Рафаїл перші три дні зовсім не сидів у санаторії, а робив прогулочки до даліких водопадів, що в їхніх холодних струмках так приемно було остыдити наморене тіло, заглядав у глибокі провалля, по дну яких зміїлися річки, сходив на круті скелі, де росли ялиці, і серед тієї дикої краси почував себе близче до своєї втраченої батьківщини, у якій щасливі істоти не зазнають ні болю, ні ненависті, ні нарути, ані жадоби помсти. Нераз порівнював колишню свою архангельську потугу з теперішньою своєю неміччю людською. Почував себе самотнім.

Одного дня побачив під кущем над потоком біляву, карооку дівчину, що босими ногами плюскалася у воді, і спинився здивований. Щось вразило його в тому обличчі, яке нагадувало йому херувимів, що уділом їхнім є чиста любов, протилежно серафимам, що кохаються тільки в безсмертній мудрості. Він підійшов і заговорив з нею, і людське кохання вперше торкнулося серця архангелового. Заразом усвідомив, що те кохання міг він спізнати тільки тому, що позичив у людини серце з плоті і крові. Промінь щастя, тим коханням дарований, був тільки кволим відблиском того щастя, що зазнавали янголи в емпіреях, але була в ньому якась солодкість і туга, якої янголи не знають.

— Дивись, — казав він їй, — ми тільки гості тут на землі, але ми істоти іншого світу. Уривки музики, в тому світі чуті, ще бриняТЬ нам у вухах, і ми шукаємо тих мелодій тут, на землі. Ми шукаємо бодай відблиск, бодай промінь того сяйва, в якому дух наш буяв в іншому світі, і часами здається, що ми його знаходимо у водопаді, у хвилі річній, в очах коханої або коханого, і тоді серця наші швидше б'ються. Ми щось пригадуємо, та не можемо пригадати. Тому туга довічна є супутницею нашого життя. Вдивляйся у синю смугу лісів над обрієм — щось кличе тебе туди: то туга. Вдивляйся у блискучу далечінь морську, білими вітрилами метеликовану — щось кличе тебе туди: то туга. Вдивляйся у безмежний простір степів, де сонце закочується у травах високих — щось кличе тебе туди: то туга.

Так говорив закоханий, і слова ті йшли не від розуму Вертопрахового, а від душі Рафаїлової, але були вони пропущені крізь теплу кров Вертопрахового серця: у Рафаїла, що досі був чистим духом, народжувалася душа.

Незабаром Рафаїл і Ірина почали зустрічатися щодня і до вечора були нерозлучні, але раз його чекала несподіванка: вона не прийшла на умовлене місце, і він її потім побачив із струнким юнаком об руку. Це повторилося на другий і на третій день. Рафаїл відчув тоді тугу, якої ніколи не зазнавав, і пережив перші муки ревнощів — другий доказ, що у Рафаїла народилася душа.

На четвертий день зустрівшися з Іриною, він почув від неї, що приїхав у гості той наречений, з яким вона пару років знається. Приїхав, щоб забрати її додому, бо то ж завтра кінчається термін

її перебування в санаторії. Коли він, усіма силами гамуючи єгоїстичне почуття, побажав їй щастя у новому житті, вона раптом кинулась йому до грудей, заридала, сказала, що він розбудив у ній тугу, яка ніколи не загасне, і та туга приведе її до нього в Київ, бо нічого вона проти неї вдіяти не може, та її взагалі нема на неї ліків.

Збентежений, у нещасті своєму безмірно щасливий, він залишився сам добувати останній тиждень своєї відпустки.

Зараз після того прощання хвилева радість так залила його істоту, що душа відчула потребу зробити якесь добро. Зустрів на порозі санаторії одного з одпочивальників, Петра Кравченка, людину дуже нервову, що мала сьогодні якийсь надзвичайно заклопотаний і прибитий вираз. Учасливо спитав, у чому річ, і дізnavся, що в Геленджик приїхала його, Кравченкова, дружина на два тільки дні, і він прагне її побачити, та не має наразі грошей, щоб поїхати. Рафаїл витяг з кишени триста карбованців і дав йому. У відповідь на збентежену, гарячу подяку сказав, що той робить йому велику радість, не відмовляючись прийняти цей незначний дарунок.

Останні дні були череваті неприємними несподіванками. Насамперед надійшов лист від банкової управи, де від товариша рахівника вимагалося дати підстави щодо витрати 1873 карб. 43 коп. у листопаді минулого року.

— Ну, їй прислужився Вертопрах! — стиха прбурмотів Рафаїл. — Хто його знає, де ті підстави взяти.

Другий лист від місцевому повідомляв, що у згоді з місцевими партійними органами йому дору-

чається зараз же по повороті перевести антирелігійну кампанію у Звенигородському районі. Тут, мабуть, прислужився слідчий, якому він розказав про своє колишнє перебування в емпреях, а може й товариш начальник, якому хтось доложив був, що бачив його в церкві. Отож учинками доводь їм тепер, що за три тижні позбувся тих забобонів і готов еси їх поборювати.

Найприкрішу звістку принесла з останньою поштою газета, в якій була замітка, що перехвилювала всю санаторію. Там повідомлялося про вбивство, що сталося в Геленджику. Ніякий Кравченко приїхав несподівано на відвідини своєї дружини і застав її з полюбовником. Трьома пострілами поклав їх обох на місці. Мабуть він заздалегідь був про все повідомлений, і вбивство було переднамірене, бо револьвера купив він уже в дорозі у якогось вірменіна. У справу якось загадково замішаний рахівник держбанку В., що фінансував і подорож, і купівллю револьвера.

Рафаїл був приголомшений: так добре діло, яке він думав зробити, обернулось на зло, і доля поклала на нього значну частину відповідальнosti за те, що сталося.

Трагічний ланцюг подій закручувався все більше. До того ще оці виправдані документи щодо розтрати. Хитрий Вертопрах тут якось уже дав би собі раду, але не Рафаїл. А тут ще отой парадокс з антирелігійною пропагандою, що її доручається перевести нікому іншому, як одному з архангелів. О, як тепер Рафаїл прагнув повернути своє тіло Вертопрахові! Наніч, лягаючи спати, він себе тішив надією, що дух його, покинувши плоть, не повернеться до неї, а лишить її старому хазяйнові,

що займе свою спустілу домівку. Алеж уранці він, прокинувшись, почував себе Рафаїлом. Був тільки один спосіб повернутися до емпіреїв: це силоміць перетяти шнур життя. Алеж тоді тіло, пошкоджене, не зможе бути домівкою, до якої мав би повернутися дух Вертопраха, щоб виконати до кінця своє земне завдання.

В тривозі і розгублений ліг він до ліжка, перебираючи в пам'яті події свого п'ятимісячного перебування у людській подобі. Мала то бути передостання ніч його перебування в санаторії, і в ту ніч послано йому сновидіння, що ніби налагоджувало телевізійний зв'язок з його колишнім існуванням.

Приснилось йому, що він у великій залі суду, в тій залі багато місць для глядачів і слухачів, але заля порожня. Він один сидить на лаві підсудних, чекаючи приходу судді, і от суддя входить. Одягнений він у білу, як сніг, туніку, що оперезана срібним пасом, а на русявім волоссі його золотий вінець із дубового листя. Він сідає за стіл і кладе перед собою велику теку.

— Рафаїле! — каже він, — без моого дозволу важився ти вийти з кола призначеного тобі буття і ступити у швидкий потік ставання, у швидкий потік людських діл химерних і мінливих і взяти на себе непевну долю блукання земного. Невже ти не знов, що, покинувши ясні озера світла і сієши у човен, що несуть його хвилі гірського струменя, не владен ти був уникнути провини і включився у ланцюг причин і наслідків, за короткий час свого земного існування створивши те, що зветься кармою, у якій провина тягне за собою покуту і кару, кару і покуту, які створюють нову провину, що тягне за собою нову покуту і

кару, і ланцюгу тому кінця немає. Ти хотів, по-
рушивши коло призначення, допомогти Верто-
прахові, але чи не погіршив ти його долю? Чи не-
доведеться тепер йому перебрати на себе твою
карму, щоб дати тобі змогу повернутися у царство
світла? І чи захоче він це зробити? Чи зможе він
дати собі раду серед тих нових обставин, що ти
створив самовільним втручанням у земне життя
його?

Рафаїл мовчав.

Тоді суддя сказав:

— Послухаймо, що скажуть свідки! — і розкрив
теку.

Рафаїл окинув поглядом порожню залю.

— Варвара Митрофанівна! — пролунало в повітрі.

Рафаїл нікого не бачив, але почув, як совгнувся
стілець, як хтось підвісся, і з глибини залі донісся
голос Варвари Митрофанівни.

— Я свідчу! Рафаїл позбавив мене моого кохан-
ця, з яким я жила у згоді і мирі. В моєму безбарв-
ному канцелярському житті був Вертопрах моїм
барвистим канцелярським сонцем. Оманно при-
бравши постать його, Рафаїл мене відштовхнув,
с'єрів мою довіру і сон моїх ночей. Рафаїл винний!

— Галя! — вдруге пролунав голос серед глибокої
тиши.

Знову почув Рафаїл совгання стільця, і після
цього молодий, знайомий голос промовив з другого
кінця залі:

— Рафаїл, прибравши постать коханця, що з
ним я зустрілася однієї гарячої, літньої ночі, украв
у нього мою любов. Під серцем я ношу Рафайлово
дитину, але чи скоче Андрон, повернувшись у
свое тіло, призвати ту дитину за свою? Я обвину-

вачую: Рафаїл винний!

Хвилина мовчання, і втретє лунає безпристрасний голос:

— Петро Кравченко!

Кравченко відповідає з іншого кінця порожньої залі:

— Я знов, що моя жінка має приїхати до свого коханця. Я довго роздумував, що мені робити, чи вбити, чи ні. Вже рішив був відсахнутися від цієї справи. Може, ніч одну не переспав би, та й годі. Та зустрівся мені на шляху Рафаїл і запропонував гроші. Жадоба помсти спалахнула в мені. Я поїхав і вбив. Може, Рафаїл хотів добре зробити, але хай буде проклята та година, коли я його зустрів! Без вини Рафаїл винний!

— Отець Саватій! — вчетверте розітнувся голос.

Заговорив отець Саватій:

— Рафаїл не мав на думці нічого злого, але на віщо він пом'янув ім'я Господнє у тому місці, де не належить його згадувати? Чи ж у Письмі не сказано, що не треба метати бісеру, та ще перед кнурами? Ту його помилку я покутую у таймирській тундрі!

— Агатангел Гаврилюк! — вп'яте пролунав той самий голос.

І почав говорити Гаврилюк:

— Через необережність і необдуманість Рафаїла потрапив я у в'язницю. Три тижні мучився я, то годин по п'ять під стінкою стоячи, то сидячи ніч у холодній воді, то по три доби не дістаючи їжі. Та не був я винний у жадному злочині і спільників не мав. Але, щоб визволитись від муки, оскаржив невинних і звів на них наклепи. Рафаїлові вони це завдячують.

І почулися голоси:

— Ми, Гаврилюки, Гавриленки, Гаврілови, за-проторені на Таймир, за Печору, на Колиму, обви-нуваємо, обвинуваємо! Рафаїл винний!

— Усі свідки проти тебе! — суворим голосом мовив суддя. — Цього, що я чув, досить, щоб ви-нести засуд. Але послухаймо ще останнього: Ірина!

І ген-ген за невидимою юрбою прозвучав голос:

— Рафаїл збудив у моїй душі тугу, якої я ні-коли не знала. Дороговказною зіркою він світи-тиме мені на небі життя моє аж до кінця моїх днів. Хай буде благословенне ім'я його! Хай буде благословений спогад про нього!

Суддя всміхнувся, закрив течку і мовив:

— Гаразд! Почекаємо, як справиться з завдан-ням своїм Вертопрах! — і швидким кроком вий-шов із залі.

Цілий ранок ходив Рафаїл під враженням сну цього. Він здавав собі справу з того, що поставив Вертопраха перед цілим рядом завдань, що їх розв'язати буде не так легко, коли доведеться йому узгляднити власні зобов'язання і ті, що прий-ме він у спадок від Рафаїла. Можливо, що він з усім швидше дасть собі раду. Але як же йому, Рафаїлові, до того часу полагодити заплутану банкову справу, як зробити, щоб відчепилися від нього з антирелігійною кампанією, як відкараська-тись від нових допитів та анулювати підписаний ним протокол про участь у монархістській органі-зації »Союз Архангела Михаїла«, як полагодити ще плутанішу справу взаємин з Галею і Іриною? Треба виробити плян дій і для цього напружити всі фібри мозкового апарату, що дістався йому у спадок від не дуже морального, не дуже мудрого,

може, але хитрого і вивертливого Андрона Лукича.

Над цим роздумуючи, наближався Рафаїл до водопаду, шум якого вже долинав до нього. У глибокій задумі своїй не помітив, що вже кілька хвилин стоїть перед ним, а усвідомивши, звів очі до близкучих полотен, якими спадала вода зі скель, вилискуючи проти сонця так яскраво, що боляче було дивитися, і раптом — здригнувся.

Із-за тих спілучих полотен, у срібному панцері, у красі понадземній, що перекинулась у раптовий жах, у сяйві такому нестерпучо-ясному, що мозок розривався на частки, виступив і став проти нього з мечем у простягнутій руці — архистратиг Михаїл.

Не витримало земне тіло Рафаїла тієї краси, того жаху і мертво впало на землю, а сам він вийшов з нього, став поруч побратима, залитий сяйвом білих крил своїх, щоб разом з ним навіки повернутися до щасливих озер, що свічадами відбивають славу Господню, до того краю, де нема ні помсти, ні ненависті, ні ревнощів, ані провини і кари за неї, і так завершив круг свого короткого земного скитання, повертаючи тіло Вертопрахові, що мав зорієнтуватися в новій ситуації і розв'язати — невідомо ще, як — складні питання, що за той час назріли.

Липень 1947. Льойташ, Тіроль.

Медальйон

Повіз, запряжений чвіркою коней, мчав зеленими вулицями Славути. В повозі сиділа і правила кінами модна княгиня Санґушко з чотирилітньою дочкою. День був соняшний, яскравий. Повітря, насичене пахом соснового гілля, сп'яніяло; темносинє небо здавалося глибокою чашею, що по вінця сповнена була вересневою похолоддю ранкової години. Хтось перекинув ту чашу дном догори, і темнява блакить струмками стікала на землю, заливаючи її свіжістю тепластої волинської прапосени.

Проїхавши Цвітоською вулицею, повіз завернув управо, на Козацьку. Баби дивилися через паркан услід блискучій чвірці, діти зорили через шпари в дошках; дівчата, зачувши ходу баских коней, вихилялися з вікон.

Повіз уже зближався до ливарні край лісу. Трійко хлопців пускали паперового змія на довгому шнурку. Змій саме був посередині шляху і не хотів злітати в повітря. Зачувши повіз, хлопці смикнули за шнурок, щоб бува коні не розтоптали їхнього дракона. Але в ту саму хвилину раптовий порив вітру підхопив його і порвав до небес. Змій метнувся вгору якраз перед мордами передньої пари коней, мало не зачепив їх крилом. Коні сполосилися, спробували стати дібки, а тоді божевільним гоном помчали далі.

Небезпека була б невелика, якби це сталося на битому шляху з широкими обабіч ланами, бо хвилин за п'ять коні, певно, заспокоїлись би. Але ж наприкінці Козацької вулиці була зруйнована гребля. Пішоходи, що хотіли простояти далі, до пошти, мусіли спускатися вліво, в долину, де блищало кругле озерце, і дощатим мостом переходили на той бік води. Поруйновану греблю за недбалістю роками не лагоджено, і кіньми тією дорогою не проїхати. Княгиня це добре знала. Вона мідно натягала віжки, але жадна, здається, сила на світі не могла спинити вихорем гнаних коней. За хвилину повіз мусів полетіти у прівзу. Дитина, перелякана, кричала, схопивши за маму, яка ні на мить не могла послабити уваги й попустити віжки. Очі княгині гарячково блищають. Їй здавалось, що разом з донечкою вона летить у роззявлену пащеку смерти.

У цей вересневий ранок молодий підмайстер Андрій Гармаш, що подався був у далекі мандри, спочивав недалеко від отієї очеретом зарослої води, а саме аж на схилі, кроків з п'ять від поруйнованої греблі. Зачувши стукіт коліс і копит на дорозі, він здивовано підвівся. Але часу на роздуми йому не лишалося. В одну близькавичну мить він схопив ситуацію і кинувся наперед, назустріч коням. Ще встиг схопити їх за вудила, але попав під копита. Коні поволокли його кроків два і тоді спинилися над самісінським краєм греблі. Біла, як сніг, що випадає першого зимового ранку, княгиня вийшла з повозу. Кілька людей, що надбігли, вже витягли хлопця з-під коней. Він був трохи закривавлений. Княгиня звеліла його, напівпритомного, посадо-

вити до повозу. Коні завернули, і вона чвалом погнала їх до лікарні.

Там лікар, оглянувши, констатував перелам ноги. Обличчя було в крові, бо копита роздерли шкіру, але поважних ран не було. Він запевняв, що за кілька тижнів усе загоїться.

Щодня навідувалася княгиня до хворого, приносила йому вино, виноград і запашні яблука з княжого саду. Щоразу дякувала молодому підмайстрові за урятування життя її власного та доньчиного. Щовечора і щоранку молилася Богу за одужання Андрія Гармаша, який у лікарні почував себе так добре, як ніколи ще, бо мав цілковитий відпочинок, а їжу таку щедру, таку смачну, що про неї раніше і mrяти не міг. Правда, трохи дошкуляв біль, коли повертається в ліжку, алеж то було скороминуще. Гаряча подяка княгині бентежила його, він ніяковів, переводив розмову на інші речі, бо не знав, за що йому дякувати, коли все сталося так близько і швидко, без того, щоб він устиг щось обміркувати, і вчинок його був якийсь інстинктивний: він перейняв би коні й тоді, коли б у повозі нікого не було.

Пацієнт здоровішав з кожним днем. Лишалося ще тижнів два до остаточного його одужання, бо нога ще мусіла деякий час у гіпсі лежати, як княгиня одержала одного ранку телеграму, яка її негайно викликала до Парижу. Справа не терпіла зволікання. Отже, навідавшися востаннє до хворого, вона нанесла йому купу солодких речей, обіцяла дбати за нього і далі та повернутися тижнів за два. На прощання ще раз зі слезами на очах дякувала, зняла з шиї золотий, синьоемальовий медальйон, в якому був мініятюрний портрет її

з доњкою на руках і надягла йому на спогад про чудесне урятування. Хлопець був зовсім збентежений, почував себе тепер винагородженим понад усяку міру і щасливим власником маленького скарбу, з яким не розлучатиметься ніколи.

Княгиня задержалась у Парижі багато більше, ніж думала. Аж по шістьох тижнях повернулася до Славути, та Андрія Гармаша вже не було там. Він, як тільки лікар дозволив йому на це, виписався з лікарні, щоб соняшними шляхами мандрувати далі, до Криму, де хотів зустріти ранню південну весну, яка прийде по лагідній зимі. Він міг би ще довго лишатися в лікарні на добрих харчах, але туга за далечінню повабила у невідоме. Ані вино, ані солодощі й овочі замінити йому не могли п'янкого повітря ланів і гірських височин, байраків і хуторів, що, виринаючи з незнайомого простору, гостинно його вітали. віддавались йому у полон, немов казковому воякові, що переможно крошив світом, який розчиняв перед ним нові й нові зачаровані ворота у незайману далечінь.

Княгиня була в розpacі. Вона дала оголошення в газеті, що розшукується такого то. Але ніхто не відгукнувся, бо Андрій Гармаш газет не читав. Не до них було йому під час далеких мандрівок і днів запеклої роботи, до якої він ставав там, де траплялася нагода: в Баку, Батумі, Херсоні, Києві, Харкові чи Одесі. Славутська подія поволі відходила у далеке минуле, і нагадував про неї тільки часами медальйон, який він беріг, як найбільшу коштовність.

Княгиню мучила думка, що вона не відплатила належно за саможертвенний чин, яким невідомий робітник урятував їй і дитині життя. Докоряла

собі, що не подала своєчасно звістки до лікарні, не наказала Гармашеві зголоситися конче до палацу, як одужає. Вона ж хотіла заопікуватися дальшою долею його, зробити життя його легким і щасливим, позбавленим тих турбот, що іх несе з собою бурлацьке існування і тяжка робота. Мала все те на меті, але не встигла сказати йому. Отже, невдячною виявила себе, відплативши невеличкою кількістю шоколяди та овочів за те, що людина наразила себе на смертельну небезпеку, що склічила себе, бо хоч кістка зрослась, як лікар казав, дуже добре, але хто знає, чи сліди переламу не даватимуться в знаки протягом цілого життя. На думку про це все сором залиував їй обличчя. Занепокоєна і стурбована, не раз вона спиняла свій повіз чи забарювала біг коней, коли траплявся хтось по дорозі, що зростом і лицем, як ій здавалось, нагадував незнайомого юнака, який самовіддано кинувся під колеса.

Обдаровувала всіх калік, що траплялися дорою. По четвергах гостила їх у себе в палаці. Іздila до Ченстохови, до Матері Божої Остробрамської та інших католицьких святих місць, куди стягалося багато безруких, безногих і кривих, що сподівалися знайти там як не одужання, то найменні тимчасову потіху, і так само щедро наділяла їх тим чи тим. Улаштувала нарешті у кількох містах притулки для калік, з якими нещастя трапилося від того, що хтось їх переїхав. Такого роду каліки забезпечувалися на все життя. Таким способом княгиня думала хоч частково сплатити той борг, який через недбалість не віддала тому, хто врятував їй дівчинку, яка росла на її очах, гарніша з кожним днем, з дитини ставала панною,

що стягала на себе закохані погляди і буяла квітучою радістю, яка осявала близький уже передвечірок княгининого життя. Дочку свою виховувала так, щоб та ніколи не забувала добро, якого від когонебудь зазнала, пестила в ній вдячний спомин про незнаного юнака, зв'язаного з подією, яка поволі примерхала в пам'яті, і вчила молитися за нього. Кожну річницю незабутнього дня святкувала тим способом, що влаштовувала великий банкет для калік цілого міста. Святкувалося її також по притулках, що їх побудувала княгиня.

Саме ім'я рятівника, що його раз чи двічі тільки княгиня принагідно чула, забулося, протягом років вивітрилося з пам'яті. Лишився у спогадах лише русявий, усміхнений юнак. Коли за нього молилися, то нагадувалося Богові про »доброго чоловіка, що врятував нас від смерті«. Таким безіменним, вічно молодим і усміхненим він жив у спогадах, таким він лишився, коли минуло п'ять, десять, п'ятнадцять і двадцять літ.

Протягом тих років Андрій Гармаш звідав усю Україну, ввесь гарячий південь понад Каспієм і Чорним морем і тричі завітав був аж до Архангельського краю, поблукавши берегами Мезенської затоки. Скільки раз мав він нагоду осісти на якомусь місці, одружитися з тією чи тією дівчиною, що покохала його (бо багато таких траплялося скрізь), міг він добутися достатків, зробитися статечним міщанином, мати свою хату, город і садок, і дітей, але понад усе полюбив він мандрівне блукання, бо так увесь світ з усіма скарбами належав йому, і, не маючи власного сталого кутка, Андрій Гармаш володів усіма байраками, чагарниками і хуторами, що траплялися на його дорозі.

По двадцятьох роках блуканини вже срібні нитки поблискували подекуди в його русявому волоссі, пісня вже не вилітала так задиристо з грудей, і осінь життєвова вересневим павутинням мало-помалу заткала простори, від чого насиченість їхніх кольорів трохи втратила на своїй яскравості і немов заволоклася прозористим димком.

Одного дня, мандруючи від Херсона до Одеси, він зустрів на битому шляху Йосипа Барiku, з яким колись (років п'ять тому) мандрував в околицях Кривого Рогу. Привітав його, як старого товариша в мандрівці життєвій, і обое разом попростиували далі. Не була з Йосипа Барики путня людина. Десять він покинув напризволяще жінку і дітей, роками вже не бачив їх і ними не цікавився. Що заробляв, те здебільшого пропивав. Безліч разів за бешкети, а вісім разів за кримінальне злочинство покутував у в'язниці. Він намагався затягти Гармаша до кожного шинка і сердився, коли той йому не йшов на руку. Закидав йому скнарство, бо знов, що Андрій за пазухою носить усі свої заощадження за останніх кілька років, про що у цирості своїй розказав Барicі. Призначався навіть, що тепер, коли не почуває в собі вже колишньої свіжості і бадьорости, починає думати над тим, чи не пора йому, справді, осісти статечним господарем і пошукати дружину, яка згідна була б ділити з ним не бурхливу весну, а спокійну осінь колись рясногого пригодами і враженнями життя.

Барика зацікавився був медальйоном, що висів у нього на шиї. Андрій розчинив його, показав фотографію і розказав стару, призабуту подію. Барика докоряв, що Гармаш був дурнем, не ско-

ристав зі щастя, яке само давалося йому до рук; він же такою мірою прислужився княгині, що міг вимагати від неї бозна якої винагороди, а вона не відмовила б, бо Сан'ушки найбільші на Волині багатії. Але Гармаш тільки посміхався. Він думав, що, мабуть, добре, що так сталося, як воно є, бо, ставши замолоду забезпеченю людиною, ніколи не сходив би він стільки світу божого, а що ж той світ вартий, коли бачиться його тільки з вікна вагона! Він не знав і не тямив, як багато ще інших наслідків потягло за собою його зникнення: що несвідомо скерував він життя княгині на інші рейки, що спричинився до того, що сотні понівечених знайшли собі харч і притулок, що сам він дороговказним вогнем запалав на життєвому шляху матері і доньки, що постать його, оточена фантастичною авреолею геройства, стала предметом своєрідного культу. Про все це йому ввісні не мріялось, у думці не гадалося.

Одного разу ніч застала обох бурлаків у лісі. Повітря було тепле, як у липні після спечного дня, і вони поклали собі тут переночувати. Примостились під високим явром, прикорні якого правила за подушку, вони замісто стелі мали над собою зорянє небо. Гармаш швидко заснув, але не спалося Йосипові Бариці. Він перевертається з боку на бік. Одна невідступна думка точила йому мозок. Кілька разів він підводився на лікоть, прислухався до спокійного Гармашевого віддижу. Знову лягав, знов підводився, чуйно наслухаючи. Вийняв з халяви довгого ножа, попробував рукою, чи гострий, поволі, плаズом скрався до зануреного в глибокий сон, коротко націлився і міцним, метким і раптовим ударом аж по самий держак вstromив

його в горло. Гармаш і не скрикнув, а тільки ввісні захрипів. Повернувши ножа, лишив його в рані, щоб кров не хлинула за пазуху і не замочила грошей. Тоді ті гроші витяг, зняв медальйона, заховав усе і поспішив покинути місце свого злочину.

За тиждень якийсь Барика опинився в Славуті. Що з грошима робити, знав, а який ужиток з медальйона зробити, ще не уявляв собі, та старанно морошив собі тим голову. Був певний того, що медальйон цілого маєтку вартий, що буде його ключем, який відмкне двері до сховища таких скарбів, про які він мріяти не міг у своєму неохайному, бродячому, злочинному житті, темному, як морок печери, але раз-у-раз освітлюваному нежданними ракетами бешкетів, пиятик і розбишацьких наскоків.

Малюючи собі привабливі картини, як він у достатках і розкошах доживе своє гріховне життя, обдутивши княгиню і дочку її байками, що їх уже починає складати в голові своїй, Барика термосив ланцюжок, на якому висів йому на шиї медальйон, раз-у-раз відмикав покришечку, поглядаючи на портрет, і, надто захоплений рожевими мріями про майбутнє, переходячи на другий бік вулиці, ледве зчуває, що надлітає великий повіз, але завчасу встиг його виминути. В ту саму хвилину відчув, як щось йому зслизнуло з шиї, вислизнуло з-поміж пальців. Усвідомив у раптовому переляку, що ланцюжок обірвався, і медальйон покотився на піскувати дорогу, за мить він потрапить під колеса або під копита коней, — медальйон, що був талісманом, який відмкне двері до скарбниці, яка криє у собі гори невидимих ще

для ока самоцвітів, що їхнім тъмяним чи яскравим блиском озоритися має темна будучина. Усвідомивши це в одну блискавичну мить, з блискавичною швидкістю метнувся крок назад, послизнувся, щось скопив, затис, відчув, як голова його важко гепнулась об камінь, бо згори щось немов ковалським молотом важко гупнуло по ній, і майже не відчував вже, як тягар якийсь прокотився по його тілу.

Візник спинив коні, перехожі люди заметушилися навколо.

В той час повільною ходою наблизався другий повіз, елегантний, в якому сиділа княгиня. Спинивши його, вона вийшла. Побачивши, що сталося, мовила, що то її справа заопікуватися тепер по-каліченою людиною, бо робить вона те ціле життя своє. Як двадцять літ перед тим Гармаша, поклали до княжого повозу Барику, убивцю його. Коні рушили далі.

У лікарні лікар констатував, що розторощена черепна коробка, і міг тільки ствердiti смерть, яка сталася певно ще під колесами. Всі зацікавалися ланцюжком, що звисав з затиснутого кулака. Коли його розтулили, звідти випав медальйон. Княгиня скам'яніла, скопила його, натиснула пружинку, покришечка відскочила, і під нею вона побачила свій юнацький портрет з донечкою на руках. Удар був такий раптовий, несподіваний, що княгиня мало не зомліла. Для неї не лишалося жадних сумнівів, що небіжчик, який тут лежав, був та людина, що двадцять років тому врятувала їй і дитині життя. Подивляючи дивні шляхи Господні, якими доля зводить людей, вона сказала собі, що їй дается нагода хоч після смерти від-

дячитися невідомому рятівникові.

Поруч родинного мавзолею князів Санґушків поховано Йосипа Баріку, поставлено йому мармурового надгробника, і золотими літерами викарбувано, що шістнадцятого вересня такого то року врятував життя двох людей, матері і доньки, і рівно через двадцять років, шістнадцятого вересня знайшов собі смерть під колесами.

Княгиня не вдовольнилася тим. Вона сказала собі, що покійний мусів залишити по собі родину, якою вона могла б ще заопікуватися. Знайшовши в паспорті відмітку »жонатий« з зазначенням місця проживання, вона подалася з дочкою вдалеке загумінкове містечко, відшукала дружину Баріки, що мусіла годувати п'ятеро дітей різного віку, оповіла про шляхетний вчинок чоловіка двадцять років тому, чим дуже здивувала жінку, якій він ніколи про це не розказував. Взагалі не могла зрозуміти, як чоловік, якого вона п'ятнадцять років знала, як злодія, забияку і нікчему, який не раз лупцював її та дітей, міг бути здатний на якийсь там шляхетний вчинок, але не висловила своїх думок. Діти навіть розчулились, а старшому синові очі загорілися. »Отже, батько не такий вже негідник, за якого ми всі його мали!«, подумав він, і це сповнило дитячою гордістю його душу. Княгиня заопікувалася не тільки добробутом родини, а також науковою і вихованням дітей Йосипа Баріки, який був убивцею Андрія Гармаша, що колись у пориві самовідданости кинувся під колеса її повозу. Вона була щаслива, що сплачує тепер другу частину свого великого боргу.

У великій книзі Долі, де записано рахунок кожного із земнородних, золотим пером архангел

занотував ще одне велике сальдо на користь княгині Санґушко. То була остання, найрадісніша жертва, яку вона принесла дорогій пам'яті нікому невідомого бродяги-робітника, яку вже раніше вшанувала була великими офірами.

І Господь у незреченній благості і мудрості своїй ту жертву прийняв.

Осінь 1947, Баварія.

**С П О Г А Д И   П Р О
Н Е О К Л Я С И К И В**

Був 1918 рік. Властиво, кінець його. Грудень. А, може, вже й січень 1919-го. Гетьманські війська вже покинули були Київ, ще обсаджений німцями. Я повернувся на Україну, маючи за собою чотири роки вигнання на Архангельщині. Чотири роки відірваності від культурного життя. Чотири роки серед сніжних полів, дрімливих лісів ялинових з білими літніми ночами і довгими зимовими, в яких тремтіли миготливі блиски північного сяйва.

Мене прийняв у своє лоно голодний Київ у стані господарського й громадського розвалу. Ідучи з Сінного Базару, я лицем до лица зіткнувся з Борисом Якубським, старшим університетським колегою, який не пізнав мене в першу мить, коли я окликнув його, а тоді враз скопив за руку й повів у свою хату на Сінному, де рядками стояли на полицях книжки його довго й старанно збираної бібліотеки.

У ті чотири роки моєї відсутності хата Якубського була місцем, де збиралися поети, які прочитували свої поезії, прислухаючись до авторитетного голосу досвідченого теоретика, дослідника віршу. Серед тих гостей бували Зеров (якого я тоді ще не знав), Филипович та інші. Отже, зародків напрямку, потім охрищеного »неоклясицизмом«, треба, мабуть, тут шукати. У поетів тих був звичай

»гутенбержити«, себто писати рукою свої збірки, які вони один одному дарували. Це робилося дуже чисто, старанно, без однієї плямки. Найбільші майстри у справі »гутенберження« були Якубський і Зеров. Самотній кабінет ученого був затишним островом у галасливому морі літературних суперечок і течій, створюваних мінливим подувом політичного вихору.

Якубського Зеров схарактеризував був в одному з тих ранніх віршів під іменем Архістарха:

В столиці світовій, на торжищі ідей,
в музеях, портиках і в затінку алей,
олександрійських муз нащадки і послідки,
вони роїлися, поети і піткти.

Ловили темний крок літературних мод.
сплітали для владик вінки нікчемних од
і сперечалися — мирились і змагались.
І був один куток, де їх невтомний галас
безсило замовкав: самотній кабінет,
де мудрий Арістарх, філолог і естет,
для нових поколінь, на глум зухвалій моді
заглиблювався в текст Гомерових рапсодій.

Дуже влучно схоплено тут характеристичну рису невеликого гуртка вчених і поетів того часу: працювати, так мовити, »про запас«, для тих, що колись оцінять ту працю і зрозуміють, а не для сучасного споживача тієї макулатури, якої вимагав час.

Цей кабінет »Арістарха« зображений є і в одному російському вірші Миколи Зерова, де згадується господиню, пані Таранду, і натякається на строгі написи, де проситься не плювати на сходах:

Там Фет, и нежный Блок, и чинные »куранты«
забвенье злых тревог и радость в сердце льют.
И светел, и богат блистательный уют
под покровительством предстательной Таранды.

По строгим лестницам, где на пол не плюют,
мы всходим медленно — Зелинские и Канты.
Приносим »студные« в почтенных папках »канты«,
сложёные во тьме мечтательных кают.

Про звичай »гутенбержити« і про те, як це ро-
билося, свідчить ще один російський вірш Зерова,
присвячений Якубському:

Какая радость, вы поймёте —
Нежданно светлый дар приять
в чудесном, твёрдом переплёте
благоуханную тетрадь.

Нет места злому равнодушью,
когда, в услуге щедр и бегл,
всю ночь ножём и чёрной тушью
над ней работал белый негр.

Мой долг, и в этом нет сомненья:
камен ленивых истомя,
на два богатых приношенья
ответить скучными тремя.

Так вот примите книгу эту,
мой пиерийский главковерх:
её дарит поэт поэту
и Гутенбергу Гутенберг.

В 1920 році, коли Рильський мріяв про »синю
далечінь«, про Шампань і »співучий Лянгедок«,

про венецькі води, мармур сходів і колон, про ажурові будинки, де кожний камінь є вічним слідом безсмертних літ, і протиставляв цьому бруд, самогон і непривабливу дійсність, Зеров написав свого жартівливого вірша, до якого взяв мотто з Тютчева:

Блажен, кто посетил сей мир
В его минуты роковые.

Як хочу я щасливих днів,
філістерства і супокою,
квіток, і страви, і огнів,
й візитного нового строю.

Оскома в мене (je m'en fiche)
від многомовних цих афіш,
червоних зір і жовтих крагів,
від реформаторів і марів.

Блажен, хто рокові часи
не відчував на власній шкурі,
хто бачив явища понурі
в аспекті втіхи і краси, —
знав революцію з фасаду,
не відав трусу, ані гладу.

Восени 1920 року приїхав Микола Сімашкевич, директор соціал-економічного технікуму і труд-школи в Барішівці, до Києва набирати вчителів. Умови були привабливі. В той час Київ був без палива, води й електрики. Рубали дерева в Кадетському гаю і котили їх додому (для цього в кожний кінець колоди вбивалося по цвяху, до якого прив'язувано мотузок), воду носили з криниць поза містом, а вночі палили каганця. Чорнило в хаті замерзало. Базари були порожні.

Тогочасне київське життя відбилося потім у мене в наступному уривку в поемі »Попіл імперій«:

Ночами стій в черзі по хліб.
У місті не тече вода по трубах,
не мився ти вже десять діб,
і не тріщать дрова в холодних грубах.
Будь сам собі кравець і швець.
Нема електрики — здобудеш лою;
маленький світить каганець
у неопаленім твоїм покої.
Попробуй вірша настроить
чорнилом, що в чорнильниці замерзло,
і гнів у нього перелить.
На шмаття душу біс тобі розтерзав.
Щодня міняєш на харчі
десь на Євбазі рушники й обруси.
Коли ж подзвоняТЬ уночі,
то сподівайся — щонайменше — трусу.

До того треба додати, що платню вчителям не сплачувалося, а Баришівка натомість пропонувала »пайок«: кілька пудів борошна, пшено й сало замість проблематичних грошей; дровами забезпечувалося і школу, і вчителів, які гуртом разом з учнями йшли рубати ліс; замість каганців були прекрасні старі гасові лампи, такі знайомі нам з наших щасливих дитячих років. Був у місті клуб, де велика лампа звисала зі стелі, і було тепло. Після Києва це був рай. Жили в Баришівці багаті, ще »не розкуркулені« чинбарі, і на Великдень на столі у них були самогон, гуски, індикі, шинки, крашанки. Про це столиця й мріяти не могла.

До тієї Баришівки потрапив я, а незабаром Сімашкевичеві вдалося залучити туди Й Зерова.

Я чомусь уявляв собі людину худорляву, високого росту, і був здивований, побачивши щось цілком протилежне: людину низького росту, в окулярах, із зіпсованими зубами.

Баришівське громадянство запропонувало нам читати в клубі цикли лекцій з української історії, літератури і культури. Зерову припав курс української літератури, і коли я почув першу його лекцію, то зрозумів, де ховається його великий талант. Він поривав за собою всю авдиторію: не тільки селян, але й нас, досвідчених »культурників«. Пам'ятаю, як після другої лекції, де він читав думу про трьох братів, я зворушене стискав йому руку, висловлюючи свій захват. Це був справжній чародій і маг, який змушував себе слухати. Мова його лилася, не спиняючись, образи квітли, часами вплітався в поважну доповідь жарт або анекдота. В дискусіях, в яких він потім виступав у Києві, він клав супротивників на обидві лопатки, — нічого не лишалося від них, ані пір'ячка.

Спільні поетичні інтереси швидко зблизили мене з Зеровим, і коли я приходив до нього, він мені читав українські, а часом російські чи польські вірші (пам'ятаю »На щитах Татр« Асника) або свої переклади з римських поетів. Не раз казав, що з Єсеніна не є путній поет, бо як, мовляв, можна в одному рядку давати такий одноманітний ямбічний ритм, як »Тихо с клёнов лъётся листвев медъ«! Або чи ж можна сказати »Увяданья золотом охваченный«, коли само напрошуються »охвачен«? Я намагався довести оригінальність і яскравість досить ризикованих образів:

и шепчет про кусты непроходимых рощ,
где пляшет, сняв порты,
златоколенный дождь.

Тупцюючи на місці, я спитувався довести, як поет мигтінням золотих колін хотів передати мигтіння дощу, що Зерова дуже смішило, захоплювало, але не міняло його загальної оцінки Єсеніна як поета.

Враження від Баришівки у нього вилилося у такий вірш:

З двох сторін — канавами! — дві річки,
з третьої переліски й лани;
посередині базар, крамнички
і нежданий гість з старовини.
Благовіщення струнке барокко, —
а навколо, де не візьме око,
купли давніх і тісних домів
і невидимо солом'яних дахів.

Тут живуть буржуї нареченні,
хазяї поважні та круті,
гаманці набиті та товсті;
в тих хатинах пироги й печені,
а під свято — морем — самогон...
Героїчний розмір і епічний тон.

На перших днях Зеров, заходивши до мене, часами заставав мене за колоттям дров. До того вживалось колуна отця Лаврентія, у якого я квартирував. Зеров пробував допомагати, алеж був недосвідчений у тій справі, в якій я мав перевагу чотирилітнього досвіду на Архангельщині.

Він охристив той колун »святолаврентіївським« (В руке неверной харалужье — святолаврентьевский колун). Коли зламався держак, а наймит приробив замість рівного якогось кривого, тим обернувши колуна на сокиру, Зеров присвятив цілого вірша колунові:

Скажи мне, ветка Палестины...

Вітай, колуне з колунів,
щиро омитий нашим потом, —
скажи, за що тебе factotum
геть на сокиру перевів?

Ти всіх високим станом вабив —
не то джигіт, не то козак,
а наймит взяв кривий держак
і держаком тебе обабив.

І будиш ти веселий гнів
двозначним виглядом нескритим:
красуєшся гермафродитом
в родині мужніх колунів.

Зеров прищепив і мені звичай гутенбержити, зфабрикувавши для мене кілька збірок, писаних його дрібним, чітким, прекрасним почерком. З тих збірок (»Мета та мусіка«, двох зшитків »Tibiae« та »Четверогласника«) узято наводжені тут, не друковані поезії. Видання помічено: *Lucrosae, Anno Domini MCMXX i MCXXI*. Люкрозою Зеров охристив Баришівку, бо »бариш« по-латинськи »lucrum«. Одна з моїх йому дарованих збірок мала на обкладинці малюнок — рожу й цибулю (по-російськи »лук — роза«). Але далеко мені було до тієї вправ-

ности й чистоти в роботі »гутенберження«, яка була у Зерова. Як Баришівка Люкрозою, так Київ став для нього »голодним Баальбеком«, а ми — захожими різьбярами, що плекали сни культурної Геллади. Про це говорить присвячений мені у »Камені« вірш, якого тут подаю в його трохи відмінній первісній редакції, як він увійшов до »Четверогласника«:

Під кровом сільських муз, в болотяній Люкрозі,
де розум і життя — все спить в анабіозі,
живем ми, кинувши далекий Баальбек,¹
оподаль від людей, гуртків, бібліотек,²
ми зерно сіємо на непочате лоно...³
часами служимо владиці — Аполлону,
і тліє ладан наш на вбогім олтарі...

Так в давній Ольбії захожі різьбярі
серед буденних справ і шкурної громади
в душі плекали сон культурної Геллади⁴
і для окружних орд і скитів-дикунів
різьбили з мармуру невиданих богів.

»Шкурна« громада тут мала подвійне значення:
поперше, в Баришівці жили чинбарі-шкіряники,
подруге — жили вони »шкурними інтересами«.

З приводу якогось свята улаштовано якось на
вулицях тріумфальні ворота з соснового галуззя,
яке за пару днів почало осипатися. Проходячи
ними, Зеров, сміючися, сказав: »Скоропостижні

У »Камені«: ¹ Живем ми, кинувши не Київ — Баальбек; ² оподаль від розмов, людей, бібліотек; ³ ми сіємо пашню на непочате лоно; ⁴ в душі плекали сон далекої Геллади.

арки«, як звичайно кажеться »скоропостижна смерть«, а за пару днів у нього був готовий вірш з моттом із Гете: »Kennst du das Land?«

Я знаю край: скоропостижні арки
і над дорогою старий жидівський дім.
Поріддя Ноєве, там Хам і Сим
знов поеднались без розмов і сварки.

Там грабівник і безсоромний мім
беруть на жеребок шапки й чумарки.
На килимах затоптані цигарки
і понад кріслами смердючий дим...

А над вертепищем Маркс і Ляссаль...
В очах у Маркса залягла печаль,
шляхетне серце тягота притисла:

— Ляссалю! та невже в одвіті ми
за ці брудні й понівечені крісла,
за ці лихі й подерти килими!

Це була картина досить вірна: малювалось партійний куток, обставлений реквізованими речами. Звичаї, що панували за того часу, були далекі від рівня високої моралі чи навіть звичайної пристойності; так, наприклад, відповідальний партієць Железовський уславився тим, що пограбував у когось годинника на битім шляху, писав доноси та фальшиві листи, на яких підробляв наші підписи.

В 1921 році були чудові велиcodні вечори. В обох церквах правилася службу, цвіли вишні, в повітрі пахло зовсім уже розквітлою весною, бо свята на той рік припали дуже пізно. Був Чистий

четвер. Ми слухали Службу Божу, гуляли навколо церкви, і тут зародився у Миколи Костьовича першими рядками його сонет з моттом »і абіє пітєл возгласи«:

Свічки і теплий чад, з високих хор
лунає спів туги і безнадії.
Навколо нас кати і кустодії,
синедріон, і кесар, і претор.

Це долі нашої смутний узор.
Для нас на дворищі багаття тліє,
для нас пересторогу півень піє,
і слуг туде архиерейський хор.

І темний ряд євангельських історій
звучить як низка темних алегорій
про наші підлі і скупі часи.

А за дверми, на цвінтари, в притворі
свічки і дзвін, дитячі голоси
і в теплому¹ повітрі вогкі зорі.

Це була, розуміється, критика на сучасне, яка часто приймала форму античної травестії, інколи досить прозорої. Сюди належить і сонет »Гой тріаконта« з моттом: »А кругом пустка, як гудина, як гич...«.

Ви пам'ятаєте: в дні тридцяти тиранів
була та сама навісна пора:
безмовний Пнікс, безлюдна агора
і безголосся суду і пританів.

---

¹ У »Камені«: вогкуму.

І тільки часом, мов якась мара,
ще озивався сміх Арістофанів.
Сократ, як перше, виявляв профанів,
і весело роїлась дітвора.

Так само і тепер. Усе заснуло,
все прилягло в чеканні Трасібула!
А ми? — де ж заступ наш на нашу гич,
і сапка на бур'ян, і лік на рани?
Дитяча сліпота? Сократів бич?
Чи невтишний сміх Арістофанів?

Цього вірша, розуміється, не можна було друкувати за тодішніх умовин. Але цікаво, що коли я в 1944 році хотів його подати до празького часопису «Пробоем», цензор відмовився пропустити його, гадаючи, що в ньому побачать натяк на націонал-соціалістичну диктатуру, дарма, що позначеній він був 1921 роком. Отож по двадцять трьох роках вірш набув нової актуальності.

В київських обставинах і зовсім невинного вірша могли перетлумачити, вклавши у нього зміст, який авторові і не снivся. Тож пригадую, як у Барішівці один селянин нам казав, що зима 1921 року певно »дев'ята«, а тому сніг глибокий. Це так само, як кажуть, що дев'ятий вал у морі найсильніший. Зеров написав тоді вірша, взявши за мотто слова селянина: »Цей год хіба дев'ята зима лежатиме«:

О, як мене втомили рядки ґотичних літер,
як хочеться дихнути свободними грудьми!
Вгорі погоже сонце, десь за горами вітер,
скрізь нерозстанний килим дев'ятої зими...

А ввечорі — я знаю — знов буде ясне небо,
зелено-жовтий захід і місяць-білоріг.
Твоя сріблиста шата, гіперборейська Гебо,
блісне на перехресті заметених доріг.

На своє нещастя, Зеров опублікував цього вірша лише в 1926 році, себто на дев'ятирік пролетарської революції, чим дав привід Панасу Любченкові написати інвективну статтю, в якій він, ніби розшифровуючи вірша, закидав Зерову контрреволюцію, тлумачив символічно слова »скрізь нерозтанний килим дев'ятої зими« та бажання »дихнути свободними грудьми«. В готичних літерах критик бачив натяк на революційні плякати.

Справа стояла значно простіше: ми з Зеровим спільно перекладали роман Келлермана »Естер і Лі«, на якому Зеров практикувався у німецькій мові. Вправи з »готичними літерами« його справді втомлювали, і ми після них ішли на прогуллянку, щоб вдихати »свобідними грудьми« морозяне повітря »дев'ятої зими«.

Так небезпечно було надрукувати цілком невинного вірша про природу або хвилевий настрій. »Соціологічний піджід« вилучив усі інші можливі методи критики, так що політики шукали там, де її зовсім не було.

Часи, згаяні у Баришівці, були добрими часами. Люкроза наша стала культурним центром, який випромінював своє світло на всю округу, сягало воно навіть до Києва. Коли якийсь студент добре склав свій вступний іспит до університету, то його звичайно запитував професор, чи не є він вихованцем баришівської школи. Зеров викладав там, крім літератури й історії, свою улюблену латину

для охочих її вивчати, хоча по всіх школах цей предмет, як непотрібний пролетарятові, був скасований, викладання його було свого роду »контрреволюційним« актом. Я в повному обсягу читав курс всесвітнього письменства — предмет, якого теж ніде не читалось.

В Баришівці писалися всі ті вірші, що потім увійшли до »Камени«. До Баришівки заїздив іноді і читав у невеличкому колі свої вірші Филипович, який завжди наполягав на тому, щоб його прізвище писалося через »і«, за що його приятелі часто дратували. Він його так і вимовляв, як писав. Баришівській добі я присвятив цілий уступ у першій частині »Попелу імперій«:

Розмитий вздовж і впоперек,
немов облитий цебрами помиїв,
забутий Богом Баальбек —
такий був у двадцятім році Київ.

В ті дні жорстокої, лихої прози
я проміняв нудний столичний град
на затишок щасливої Люкрози
і холод кам'яниць на тіпло хат.
За прадідівським лагідним звичаєм
за стравами заставленим столом
нас частували там гарячим чаєм
і добрим доморобленим вином.
Як за щасливих днів, за днів дитячих,
світився у великих лямпах гас,
і тішив душі гавкіт нам собачий,
коли ми повертали в пізній час.
З надіями незгаслими у серці
плекав там Зеров музу молоду

і, як його »нестриманий Проперцій«,
мені читав він вірші на ходу
і рідну згадував »Олександрію«,
де фарос, д'горі знесений маяк,
до неї поривав його, як мрія,
яку не міг він зрадити ніяк.
А Филипович у куток наш мирний
як заїздив під час різдвяних днів,
привозив »золото, ливан і смирну«
своїх дзвінких, довершених рядків.
О дні безжурності, змагань, »емоцій«!
Як світить крізь років минулих жах
час великолітній в двадцять першім році,
коли цвіли вже вишні по садках.
Як глузували ми з »синедріону«
коли гуляли Чистим четвергом,
пригадуючи стиха »врем'я оно«,
коли йшли тайні учні за Христом.

Влітку 1921 року над »захожими різьбярами«, що опинилися в Барішівці, стряслось нещастя: наскоцила пирятинська міліція та виарештувала більшість інтелігенції. Зерова на той час у Барішівці не було, і він уникнув арешту. Був спечний червневий день, я прогулювався по садку навколо дому отця Лаврентія, в якому мешкав, коли увійшов чоловік у цивілі (пам'ятаю прізвище його — Каневський; хоч походило воно, очевидно, від Канева, але я чомусь його зв'язував з латинським »canis« — собака). Був у супроводі кількох солдатів, спитав, хто тут живе і хто я сам. Коли я, нічого не підозрівавши, дав на це відповіді, уся та банда увійшла до хати й почала робити трус. Тоді

я скаменувся, та пізно. Жалкував, що не домислився одразу, в чому справа, й не дав ходу городами у поле, а звідти до Києва, де можна було перебути, поки хвиля арештів спаде. Заарештовані були майже всі вчителі міста, посадовили нас на підводи і повезли до Яготина, де ми переночували, а потім до Пирятина.

Там ми тиждень просиділи в в'язниці, а тоді нас пішки погнали до Гребінки, де наладували у вагони й повезли до Полтави. Примістили спершу в смертницькому підвалі, бо в'язниця була переповнена, і треба було її спочатку трохи розвантажити. На внутрішніх стінах того підвалу залишили були різні написи люди, що тут добували останні години свого життя перед розстрілом, і ми читали ті їхні останні слова, з якими вони зверталися до світу. Того самого дня нас перевели у велику кам'яну в'язницю, оточену високим муром, який, здавалося, навіки відділив нас від решти світу. Там перебули ми щось із місяць.

На допити водили вночі. Годували зупою з волових очей, та незабаром з'явилися в Полтаві родичі ув'язнених і стали посылати смачні борщі. Примістилися ми у великій камері, колишній церкві в'язничній, і було нас там людей з шістдесят. Швидко зорганізувався хор, бо голоси були добри. Найчастіше співалося »Не пора«, а тоді »Ще не вмерла« і »Заповіт«. Більшість тих, що з нами сиділи, була розстріляна. Проти нас матеріялу ніякого слідчий не мав. За невинно ув'язнених дуже клопотався письменник Короленко, що жив у Полтаві. Може, його заступництво й прискорило справу нашого звільнення. Дивне то було чуття, коли ми після місячного ув'язнення раптом опи-

нилися на волі, коли розчинилася навстіж широка в'язнична брама і ми зеленими вулицями Полтави пішли до того дому, де вже на нас чекали свої. Цей настрій знайшов собі вираз у строфах »Проклятих років«:

Який чудовий перший день на волі,
коли, черкнувшись грані небуття,
ти знову чуеш спів женця у полі,
мов він твоє вславляє вороття!
Десь у садках п'янкіше пахнуть квіти,
і самі хиляться до тебе віти.

Стрункіші стали постаті дівчат,
і по-новому світяться їм очі.
А в небесах, де тиша й вічний лад,
застигло все в прозорості урочій,
мов грає відблиском Господніх шат...

Нас очікували по сусіству з домом Короленка. Він сам сидів на веранді, читаючи газету. Біла широка борода спадала на груди. Нас попередили, що не слід його тривожити... Як же м'яко нам спалося першої ночі після ночівель на твердій підлозі камери! Другого дня посідали ми у вантажні вагони й поїхали додому. Ще цілий рік перебув я у Баришівці. За той рік її наполовину »розкуркулили«. Старий добробут зник. Помалу почало відроджуватися велике місто, і я повернувся до Києва. Заступив мое місце в Баришівці Віктор Петров. Через рік повернулася і решта киян.

Під час нашого побуту в Баришівці Зеров їздив якось до Києва, де відбулася літературна вечірка, в якій взяли участь — він, Филипович і Рильський. Немов випадково кинуто було про тих

поетів слово »неоклясики«. Вони його не зреклися, і назва та пристала до них. Найбільший на тій вечірці успіх припав Зерову.

Халепа з »дев'ятою зимою« не була єдиною. Перед групою, що об'єдналася назвою »неоклясики« і до якої пристали ще Драй-Хмара і я, стояло велике завдання: очистити авгієві стайні української літератури. А були вони засмічені так, що тільки гірськими потоками можна було все те сміття виполоскати. Що поети не здолали довершити своє завдання, бо були придушені, а почасти розчавлені лявіною бруду і навалою реакційної черні, про те свідчить »пролетарська« література пізніших років. Наведу деякі витяги з випадкового числа журналу »Життя і Революція«, що лежить передо мною. Це число 10 від року 1932. Уміщено там вірша Карського, присвяченого »славному ударникові слова« Максимові Горькому, в якому подибуємо такі рядки:

Індустрійний велетень епохи
риштуванням
небо
перетнув.

Кришти детонатор доломіти.
Репером позначено хреоти.

В тому ж самому числі є стаття Сайка про поезію Первомайського, з якої подаю такий уривок: »В поезії »Факт перший і другий« Первомайський приводить ілюстрації героїчної боротьби комсомольських бригад на фронті соціалістичного будівництва. Факт перший. Засобами соцзмагання і ударництва пролетарі заводу Дзержинського, роз-

качані комсомольською бригадою, врятували для країни чотири тисячі тонн чавуну. У факті другому поет показує, як комсомольці депо-Полтава, замість попередніх дев'ятдесят шести годин, стали відремонтувати паротяги за двадцять вісім, двадцять три, дев'ятнадцять, а потім і за п'ятнадцять годин».

Недаремно ж серед отих хвалених віршів є такі:

Республіка ночі не спить, на пайок себе посадила,
виростає, як дуб — випускає потужне гілля,
і заводи республіки не тільки пихкають димом,
а виконують і перевиконують плян.

Або такі:

Самсон сопе,
сон сам сипе соп;

або ще такі:

Бомби нам би
лобом би і амба
а бабам би бублики.

Розгортую друге число журналу, а саме подвійне VIII/IX за 1932 рік, і погляд мій падає на рядки »поеми« Андрія Михайлюка:

Безмежне поле,
довге як екватор,
подзвонюючи рие культиватор...
а коли день
ніч чорна
переверне,

лиш трактор
тут гурчатиме
вночі.

Для трактора
невтомність
характерна. . .

отаке на протязі двох сторінок з лишком по два стовпці на кожній! Читаючи ці неримовані (чи навіть римовані) і неритмовані рядки, здаєш собі справу з того, яку величезну роботу пророблено за останні роки над мозками юнацтва, щоб остаточно вивітрити з них уявлення про те, чим є душа і мистецтво; щоб обернути складний психічний апарат на невибагливу грамофонну платівку, що викичує шабльонові сполучення слів, позбавлені будь-якого змісту і які мають лише бути супроводом какофонії розперезаного хаосу.

Порівняймо рецепт дадаїста Трістана Цари, як писати вірші: взяти газету, дрібно покраяти, перемішати шматочки в капелюсі, витягувати і по черзі занотовувати слова. Я певен, що вірші, писані за таким рецептом, були б у сто раз талановитіші від щойно цитованих, бо вірю в мудру логіку сліпого випадку, проти якої логіка вихованого інтелекту — ніщо.

Реакцію на подібну »тракторну« поезію дав я у »Проклятих роках«:

Чи ж знаете, що в затисках металу
самі машинами давно ми стали?

Колеса крутяться у ритмі днів,
яких ніхто не лічить. Довгі паси

пересуваються під крик і спів
сирен. Давно не люди ми, а маси,
і в лябірінті башт і перспектив
чиясь рука незрима сонце гасить...

Та пориву не збудешся ніяк ти.
Не можуть мрій, що їх плекає дух,
нам замінити статистичні факти.
Симфонію, яка чарує служ
нам не заступить і найкращий трактор.

Проти засмічення української літератури виступили поети-неокласики, і виступ той полягав тільки у факті демонстрації власної творчости, як оригінальної, так перекладної. 15 березня 1925 року вони читали свою продукцію на вечірці, влаштованій ВУАН.

Реакція з боку найманців, кар'єристів і тих, що бачили своє становище письменників загроженим несподіваною »конкуренцією«, була страшна. Насамперед виступив на вечірці літератор Лісовий, а після ньому якийсь мордатий тип, що з'явився під самий кінець і, нечувши читаного, почав доводити, що такі вірші почуеш тільки в празьких каварнях, де збирається реакційна еміграція. Филипович негайно ж дав гостру відсіч на його слова.

Через день, 17 березня, з'явилася під заголовком »П'ятеро з Парнасу« у »Більшовику« стаття Лісового, зміст якої далі коротко переказую:

Вступне слово Филипова зі скаргами на кризу в поезії. Поетів — хоч греблю гати, а поезії — як кіт наплакав. Та й ота є — нудна, одноманітна зі своїми молотками та тракторами. Все лихо від того, що сучасні поети не хтять учитися у... тих

п'яти висококваліфікованих поетів з милості божої (звичайно, дослівно так не було сказано, але справа не в словах, а в змісті).

У сучасних сто п'ятдесяти графоманів — негармонійний стук молотків, гудки, що дратують тендітне вухо парнасця, противний свист та торохтіння трактора — хіба це поезія?!..

Зараз у нас мирне будівництво, яке може добре йти тільки під лагідні звуки елегій Максима Рильського, самого Филиповича і гексаметри Зерова. Це й є поезія, що найбільш відповідає сучасності. Три перелічених поети плюс Драй-Хмара та ще Бурггардт, хоч вони не утворюють ніякої організації, всі разом і кожний зокрема врятовують сучасну поезію й показують молотобійцям-графоманам правильні шляхи.

... »Тремтіння зір«, »човни«, »кохання«, а взагалі інтелігентське тремтіння й абстракція »вічно-людська«. Це зміст. Форма клясична...

Про »сучасність« п'яти поетів та їхні симпатії яскравіше ще свідчать їхні переклади. Кого вони перекладають? Стародавніх латинських поетів, Люкреція Кара, Овідія, французьких — Леконт-де-Ліля, Бодлера, Артюра Ренбо, з польських Міцкевіча...

Далі ще говорилося в цій рецензії, ніби сам Зеров наприкінці відступив від своїх позицій та знизив свій тон та ніби Могилянський відрікався від своїх товаришів-неокласиків. Це доводилося або тим способом, що перекручувалося слова їхні при цитуванні, або подавалося уривки речень, не доведені до кінця. Зрозуміло, що таке трактування теми викликало обурення тих, що були зачеплені рецензентом. На статтю його зареагували по черзі

Зеров, Могилянський і Филипович. У своїй відповіді Зеров казав: »1. Моя кінцева промова не була жадним відступом з позиції чи то »зниженням тону«; ні себе, ні своїх товаришів я ні в чому не вигороджував; 2. слів про чисту поезію і чисту науку в тому розумінні, як їх подає референт »Більшовика«, я не говорив... Лісовий, очевидно, прийшов на вечірку з готовою думкою і через те не спромігся — ні належним способом вслухатися в зачитаний матеріял, ні схопити основну нитку дискусії«.

Могилянський у своєму спростуванні приписуваних йому думок зазначав: »А коли все те, що я говорив далі, не вважати за похвалу, то я вже й не знаю, що тоді похвалою називається. Може й »по старості« відчуваю в Люкреція та таких антибуржуазних поетів, як Леконт-де-Ліль, А. Ренбо та інших, більш корисної сучасності, ніж у багатьох тих, що намагаються »ловити момент«, але не заздрю тій молодості, що сьогоднішнє почуває без зв'язку з учорашнім«.

Досить докладна була відповідь Филипovича, яку теж подаю у скороченні.

»В № 61 »Більшовика« від 17 березня ц. р. надруковано рецензію на вечір оригінальної і перекладеної поезії, улаштований 15 березня культкомісією місцькому ВУАН. Через те, що, реферуючи зачитаний матеріял, тов. А. Л-ий перекрутів факти, а також дав їм спеціальне освітлення, прошу надрукувати мої зауваження. Поперше, говорячи про кризу сучасної української поезії, я найменше подавав свої власні »скарги«, а наводив думки, що все частіш з'являються за останній час в пресі. Я цитував з »Більшовика« (№ 57) за 1925 рік... Цій

рецензії, вміщений у відповідальному органі, я надавав симптоматичне значення, оскільки вона виразно констатувала загрозливу одноманітність сучасної української поезії (на характеристиці цієї одноманітності я не спинявся, лише побіжно зазначив, що між іншим тепер поширено переспіви теми: трактор). Обидві рецензії — на »Нову Громаду« і літвечірку підписано однаковими ініціалами: А. Л-ий. Чому ж рецензент, видимо обурюючись на мою думку про одноманітність сучасної української поезії, не зазначає ані словом, що я повторював його ж власні слова... (вчитись і працювати!)... Особливо підкреслено було значення перекладної роботи, що переважно демонструвалася на вечірці».

На всі ці відповіді знов дав свою відповідь Лісий, яку так закінчував: »В літвечірці у ВУАН, мені здається, треба вбачати спробу неоклясиків зробити певний наступ на літфронти... Проте, якими фразами (»вчитись і працювати«) неоклясики не визначали свій шлях, справжня суть його нам відома. І ми, без найменших вагань, рішучо будемо застерігати молодь від наслідування неоклясиків, творчість яких ідеологічно шкідлива«.

Після всього того свою печатку приклав ЦК своєю резолюцією. Видрукована в »Правді« з 1. 7. 1925, вона містила в собі такі рядки: »Как не прекращается у нас классовая борьба вообще, так она не прекращается и на линии фронта. В классовом обществе нет и не может быть нейтрального искусства...«.

На це Филипович написав жартівливу »Епітафію неоклясиків«:

Не Райн, не Волга, не Дніпро, не Висла —
його сковає вічності ріка.

Прошай — неокласичну руку стисла
після Европ досвідчена¹ рука.

Десь Дорошкевич з ним вітався кисло,
не раз скубла десница Десняка.²

Кінець. Мечем Дамокловим нависла
сувора резолюція ЦК.

Дарма, що він, у піджаку старому,
пив скромний чай, приходячи додому.
і жив працівником з юнацьких літ, —
он муз аж здригнулась, як почула,
що ті переклади з Гомера і Катулла
відродять капіталістичний світ.

Глузуючи з поетів, які старалися догоджувати,
як Савченко, Загул, Поліщук, написав Зеров глуз-
ливу пародію на один вірш свого товариша Драй-
Хмари:

Ні, не Геллада ти. Сучасности над нами
червоний прапор... Чорні димарі...
Донбас прийдешньому відчинить брами,
і Савченко блискучими рядками
на подушку оберне угорі
сліпуче сонце...

— ... Мексіко майбутня,
неокласичних виженеш жерців,
і мов Загулова побідна лютня,
ти задзвениш, велика і могутня,
під проводом Поліщуків.

---

¹ Досвідчена — натяк на Досвітнього, що став на боці
неокласиків.

² Десняк — пролетарський критик.

Взагалі неоклясики не цуралися пародій, охоче їх писали не тільки на ворожих людей, а навіть на самих себе, і ніхто, певна річ, за це не ображався. Ось зразок злісної епіграми з-під пера Зерова, що має наголовок »Напис до останньої Загулової книжки«:

Я раб і наймит? Як же так? —
Зо мною ручкається сам Щупак!
Мое йдеологічне пійло —
для всіх правдивих громадян:
його змолитував Самійло,
а спаламарив Хуторян.

Цікаво, що в тих сатирах слова »хуторян« і »поліщук« можна і з малої, і з великої літери писати, бо надано їм подвійного сенсу.

От один із найкращих Драй-Хмариних віршів:

Стогнала ніч. Вже гострі глиці
проколювали більма дня,
і синьо-золоті грімниці
дражнили відгульня-коня.

Розбуржалася хмар армада, —
а ти, опалена, в огні,
ти, вся любов і вічна зрада,
летіла охляп на коні.

Під копитом тріщали ребра,
впинались очі в образи, —
а ти розпліскувала цебра
передсвітанної грози.

Із бур, о модода гонице,
ти пролила своє дання —

і світом гомін і стрілиці
дзвінкокопитого коня. (1925)

На вірша цього Юрій Меженко написав був таку пародію:

Куди ти прешся, молодице,
отак наосліп, навмання?
Наколеш око на ялицю —
чолом розтрошиш кам'яницю —
і все на »ицо« і на »ня«.

Не доженеш ти таємниці,
скочивши охляп на коня,
тож то не кінь, і не кониця,
і не тигриця, не левиця,
то — звичайненьке шкапеня.

Слід ще згадати один жартівливий колективний твір, де неоклясики поглузували трошки з самих себе та й з супротивників своїх. Назва цього твору «Неоклясичний марш». Він містить у собі хорові партії і сольові номери:

НЕОКЛЯСИЧНИЙ МАРШ

ХОР.

Ми — неоклясики, потужна
революційна течія:
Йдемо напружено і дружньо...
Леконт-де-Ліль, Ередія!¹

¹ Леконт-де-Ліль та Ередія, французькі поети-парнасці, користувалися найбільшою пошаною серед неоклясиків; вони ж їх і перекладали.

Ми виникаємо стихійно,
щороку сходячись на чай.
Страхися, »Плуже« безнадійний!
і стаут свій переробляй!

ФИЛИПОВИЧ (сольо).

Я славив землю, славив вітер
і врешті вийшов на простір,²
щоб лити з ясномудрих відер
музику звечорілих зір.³

Мене позбавлено емоцій⁴
і збесучаснено давно,
але на тридцять третім році
почав я славити кіно.⁵

---

¹ »Плуг« — пролетарська літературна організація.

² »Земля і вітер« та »Простір« — дві збірки Филиповичевих поезій.

³ »Музика звечорілих зір« — рядок, що трапляється в одному з віршів Филиповича. »Ясномудрий« — один з ужитих поетом епітетів. Порівняй: »Метелик ясномудрої Мінерви«.

⁴ Филиповича дехто називав поетом, позбавленим емоцій і несучасним.

⁵ »Почав я славити кіно«. Мова йде про один вірш, де поет захоплюється фільмом »Розіта«:

Не заля зібрань і не храм,
не ми — тридцятилітні діти
за кожним порухом Розіти
всміхаються її очам.
...А може так і з нами стане,
а може це було давно.
І сяє радість на екрані
провінціяльного кіно. (»Життя і Революція«, 1926, ч. 2).

ХОР.

Ми — неоклясики, єдиний
ще не зіпсуй молодняк.
Покинь свої, Сашуню, кпини,¹
бо славить нас уже Десняк.²

РИЛЬСЬКИЙ (сольо).

Я з білих островів з'явився,
поплив у синю далечінь,
в рахунку весен помилився,
крізь бурю й сніг іду, як тінь.³

Учіться, молоді поети,
блудіть анапест і устав.
Вінок сонетів, тріолети
я, не писавши, написав.

ХОР.

Ми не поети, а піти, —
коли не з нами, обминай.
Верлібри пишем знаменито:
Едшмід, Вергарн, Шпільгаген, Гайм.⁴

---

¹ Сашунъ — професор Олександер Дорошкевич, що намагався завжди триматися якоїсь »невтральної« лінії.

² Десняк — пролетарський критик.

³ В цих рядках згадується наголовки збірок поезій, виданих Рильським (Білі острови, Синя далечінь, Тринадцята весна, Крізь бурю й сніг).

⁴ Збірку новель Георга Гайма випустило видавництво »Слово«. Перекладали її Бурггардт, Рильський і Віктор Петров. Едшміда плянувалося перекласти. Бурггардт опублікував свій переклад Вергарнового »Вітру«. Шпільгагена приточено без усякої причини.

БУРГАРДТ (сольо).

Загул пошив мене в поети,
втопив у липовім меду...
З заліза я кую сонети:
що хочеш, те й перекладу!¹

ХОР.

Ми лебедю рівня і щуці,²
а рак червоний нам дарма.
Хоч ми й не робим революцій,
але й життя від нас нема.³

ДРАЙ-ХМАРА (сольо).

А я ковчег покинув Ноїв,
прибившись на червоний шлях,
і муку слова заспокоїв
в Шехерезадиних садах.⁴

Наосліп, охляп і юрбою
за словом слово ткне і мкне,

---

¹ Бурггардт переклав був з німецької збірку поезій «Залізні сонети», на яку Загул написав велику рецензію.

² Лебідь — молодий ще науковець, потім був висланий на Соловки.

³ Натяк на журнал «Життя і Революція».

⁴ Драй-Хмаря, як і інші, почав співробітничати в »Червоні Шляхи«, журналі, що видавався в Харкові. Про Шехерезаду у нього вірш є.

Я п'ю прив'ялу тишу саду,
як стигне пізній холодок,
і слухаю Шехерезаду,
що знає тисячу казок.

і Аарат за магалою¹
лякає товтрами мене.

ХОР.

Ми — неоклясики, завзято
милуємось на древній світ
і все не хочемо вмирати:
Гомер, Горацій, Геракліт.²

ЗЕРОВ (сольо).

Палю я ладан Аполлону,
покладений у саркофаг.³
З академічного амвону
чревовіщаю, яко маг.

Мій дар: костриця Буревію,
а Хвильовому мадригал,
Заголові — калагатія,
а Савченкові — капітал.

---

¹ Наосліп, ожляп, Аарат, магала, товтри — слова з лексикону Драй-Хмариного, рідкі слова, що йх він любив вишукувати. Порівняй його вірш:

Люблю слова ще повнодзвонні,
як мед пахучі і п'янкі,
слова, що в глибині бездонній
пролежали глухі віки.

² Натяк на античні переклади Зерова.

³ У Зерова в одному вірші рядки:

Часами служимо владиці — Аполлону,
і тліє ладан наш на вбогім олтарі.

Одна стаття, що глумилася над ним, змалювала Зерова, у саркофазі лежачого на високій горі, як ту царівну, що отруена яблуком мачухи, похована була в кришталевому саркофазі, що на горі стояв. З академічного амвону — натяк на те, що Зеров мав на університеті катедру.

ХОР.

Ми — неоклясики, потужна
літературна течія.
Ступаєм дружньо, харалужно:
Леконт-де-Ліль, Ередія!

МОГИЛЯНСЬКИЙ (сольо).

І я боєць за вищий рівень,
неокласичний славлю хист,
та проспіває тричі півень —
і в »Правді« — отречений лист.¹

Масонський вигляд, жест лицарський
і під пахвою пук цитат, —
мій Санчо Панса — Луначарський,
а Маркс мій приятель і брат.²

---

¹ Могилянський написав був оповідання, де в негативному світлі виставив героя, в якому всі пізнали Грушевського, що саме тоді пригрітій був ласкою советів. Не дивлячись на »отречений лист« у »Правді«, де Могилянський заперечував оті згодади, він попав в опалу, яка пістягла за собою заборону друкувати його речі.

² Могилянський оперував охоче цитатами з Маркса, побиваючи своїх противників, і посилається на те, що Ленін, полемізуючи, згадує ім'я Могилянського у своїх творах. На літературному диспуті він, насадивши окуляри, витяг з кишені якісь папірці і почав читати щось довге і нудне, що нагадувало критику тургеневських часів і цілком суперечило тому, що говорили всякі представники пролетарських організацій. Скінчивши, склав окуляри і сказав: »Оце я вам прочитав, що писав Луначарський такого то року... на що заля від такої несподіванки вибухла шаленим реготом.

ХОР.

Поникни, гордий Пилипенку!¹
Багато є у нас імен:
в нас Голоскевич, Титаренко,²
Сковорода і де Бальмен.³

Над українськими ланами
лух неоклясики буя,
і раз-у-раз чаюють з нами
Леконт-де-Ліль, Ередія!

СУЧАСНІСТЬ (простягаючи руки й переходячи з
рим на асонанси).

О, плем'я горде, неслухняне!
Не одвертайся, не тікай, —
прийде в лоно Авраамле
до Соломона Щупака.⁴

Апотеоза.

Якихнебудь маніфестів »неокласичної школи«
годі було б шукати, бо ніяких »програм« вони не
намічали. Та й сама назва »неоклясики« була ви-

---

¹ Пилипенко — голова літературної організації »Плуг«.
Тоді ще персона грата, а потім розстріляний.

² Голоскевич і Титаренко мали в руках своїх видавництво »Слово«, яке видавало мало книжок, але зате тільки добірні. Сковорода — натяк на В. Петрова.

³ Де Бальмен, якому присвячував дещо Шевченко, —
натяк на Михайла Новицького, шевченкознавця, який
писав про мочемордів.

⁴ Властиво не Соломон, а Самуїл Щупак, літератор,
критик, редактор газети »Большевик«.

падкова й вказувала лише на те, що поети, яким її причеплено, хотіли вчитися у клясиків, себто майстрів, які дали нам невмирущі зразки поезії, а це, розуміється, було не на руку »поетам«, які нічого не хотіли вчитися, ні стискати себе жадними нормами і ненавиділи все, що стояло вище їх. Заздрість, кар'єра та гроші були єдиними рушіями їхньої механічно-бездушної »творчості«. Від тієї »черні« відмежовувався Зеров в одному із своїх ранніх російських віршів, Якубовському присвяченому:

И на стезях, нам уготованных,
мы видим только, верь-не-верь,
разбойничков, увы! раскованных
и распоясанную зверь.

Но нас не тронет злая лапища,
мы очертиим волшебный круг,
а в круге — муз святые капища
и цицероновский досуг. (1920)

У 1920 році »розперезана звірина« і »розкуті розбішки« репрезентовані були, розуміється, не однією літературною шантрапою. Отож, окреслити зачарований круг, замкнутися у ньому — то був, може, єдиний у ті часи вихід.

Згодом довелося поборювати »гуртківство«, бо принадлежність до організації »Плугу« чи »Гарту« почали вважати за прикмету письменницького хисту і патентом на талановитість. На диспуті 1925 року Зеров казав: »Ми повинні протестувати проти гуртківства й гурткового патріотизму, гурткової виключності в наших літературних відносинах... Притаманність до гуртка як критерій істини,...

проти такого критерію істини у всякому разі ми повинні протестувати». Отож і неоклясики не становили гуртка. Дуже вірно схарактеризував у статті »Микола Зеров та Ів. Франко« (»Рідне Слов'я«, ч. 6) неоклясиків Віктор Петров, який дуже близько стояв до тієї групи: »Гуртківства не існувало. Зеров був тільки центром тяжіння... Були зустрічі друзів, і не було ні зборів, ні організацій, ані »основних завдань«. Даючи повний простір один одному, неоклясики ніколи не окреслювали спільноти для всім рамки. Наявне становище речей переростало в принцип. Не існували жадні обмеження. Ніхто нікого ні до чого не зобов'язував. І саме це гарантувало міцність зв'язків. Свобода творчої манери й поетики була далеко більшою мірою характерна для представників групи, ніж »неоклясичизму« як такий. Не неоклясичизм є властивий для »школи неоклясиків«, а свобода від неоклясичизму«. Далі Петров цитує слова Зерова зі статті 1926 року, де той підкреслював універсалізм і внутрішню свободу як провідну зasadу мистецтва, проглямованого неоклясиками: »Даючи повний простір один одному, вони ніколи не окреслювали спільноти для всіх рамки. Однаково перекладали і »Залізні сонети« німецької робітничої поезії, і давніх римлян, і польських романтиків. Їм однакові гексаметри і октави, чотиристопові ямби і вільний вірш. От чому вони воліють свою назву »неоклясики« брати в лапки...«

Страшна плутанина понять в мозках малоосвіченого молодняка письменницького спричинилася до того, що мистецтво, яке черпало не з джерела сучасності і не замикалося в тісні рамки свого регіонального простору, почали вважати за щось

вороже, ідеологічно шкідливе, та не бачили межі, яка ділить свідому майстерну стилізацію від звичайного наслідування і папужництва. Це було так, якби майстра, який по-мистецьки відтворює античну вазу, почали називати рабським наслідувачем; себто плутали творче недолужництво з наймайстернішою вмільністю філігранної роботи.

Це явище дуже влучно характеризує В. Петров у тій самій статті: «Письменники і критики, що звикли ототожнювати »українську літературу« з »регіоналізмом«,.. кожен прояв а-регіонального мистецтва сприймають як нe-літературу, як »мистецтво, що існує ради мистецтва«. Вони, починаючи від Загула-Савченка, розглядають якісну літературу як невластиво українську, як літературу на ґрунті літератури, і, змішуючи стиль з стилізацією, тлумачать твори, позбавлені ознак регіоналізму, як наслідування, переробку і переспів. Регіоналізмові народників і модерністів »неоклясики« протиставляють вимогу літератури »високого стилю«, літератури, яка воліє не бути провінційним відгомоном російської або європейської, а опосісти рівноправне місце в колі світових літератур».

Неоклясики вчилися у поетів, що твори їхні давно визнано за класичні, зокрема у парнасців; звідси прагнення до досконалості, що його як »загальну лінію« намічає Зеров в одному із своїх сонетів:

МОЛОДА УКРАЇНА

Коли ж то, Господи, мине нас цяя чаша,
ця старосвітчина і повітовий смак —
ці мрійники без крил, якими так
поезія уславилася наша.

От Петька Стах, містечковий сіряк,
от Вороний, сантиментальна кваша.
О, ні! Пегасові потрібна інша паша,
а то — не вивезе, загрузне неборак.

Прекрасна пластика і контур строгий,
добріший стиль, залізна колія —
оце твоя, Україно, дорога:

Леконт-де-Ліль, Жозе Ередія,
парнаських гір незахідне сузір'я
зведуть тебе на справжнє верхогір'я. (1921)

Тому й плекання чітких форм, про що говорить
другий сонет Зерова »Клясики«:

Ви вже давно ступили за поріг
життя земного, лірники-півбоги,
і голос ваш — рапсодії й еклоги —
дзвенить вві тьмі аїдових доріг.

І чорний сум, і сірий жаль наліг
на берег ваш — на скитські перелоги:
Вже ні жерці, ні маги-педагоги
не вернуть вас на наш північний сніг.

І ваше слово, стиль, калагатія —
для нас лиш порив, недосяжна мрія
і гострої розпуки гострий біль.

І лиш одна ще тішить дух естета,
одна відроджує ваш ясний стиль —
ясна й дзвінка закінченість сонета. (1921)

Зеров зокрема вчився не лише у парнасців, а
ще й у античних поетів, греків і переважно рим-
лян. Завжди я його заставав за перекладом Вер-

гілія, Горація, Марціяла та інших, а всі поети вчилися мови у Зерова. Багатство його словника було незрівняне. Навіть Тичина і Рильський давали йому перечитувати свої рукописи, перед тим, як їх друкувати. Це була людина, яка дивувала своєю незглибною пам'яттю, бо міг він цитувати цілими сторінками не лише українських авторів, а також Пушкіна та античних, знат історію переславчан та родів їхніх, міг на вечірках без кінця сипати спогадами, зачаровуючи слухачів; прилюдні промови свої пересипав дотепами, коли бив противника, то нищив його ущент своєю спокійною іронією. За ту гострість багато людей ненавиділо Зерова, не любив його навіть такий письменник, як Підмогильний, вивівши Зерова у своєму романі »Місто« під іменем Світозарова. Поет, так немило трактований Світозаровим, нібито був (як мені під секретом довірив Підмогильний) Плужник. Я не знаю, скільки описаний факт відповідає дійсності, алеж не раз доморощені письменники приносили критикам стоси своеї безвартісної продукції і вимагали, щоб її за два-три дні перечиталося. Розуміється, Плужника аніак не можна зарахувати до тієї сірої маси. Алеж критикам, на підставі гіркого досвіду, доводилося бути стриманими, а часом і гострими до нових поетів, що їх бачилося вперше.

Щось »програмне« ледве намічено в одному з віршів Драй-Хмари:

Я світ сприймаю оком,
бо лінію і цвіт люблю,
бо рала промені глибоко
урізались в мою ріллю.

Люблю слова ще повнодзвонні,
як мед пахучі та п'янкі,
слова, що в глибині бездонній
пролежали глухі віки.

Драй-Хмарা справді вибирал слова рідкі й мало вживані, що не втрачали свого золотого бліску, як втрачають його монети, переходячи з рук в руки.

Якийсь натяк на мету поета, дуже загально зформульований, можна знайти й в одному вірші Филиповича:

Не злато, ливан і смирну
приносять троє царів, —
весняну радість безмірну
віщує соняшний спів.
· · · · · · · · · · · ·

І навіть дано Орфею
не слова летючий дим —
всевладну силу, щоб нею
і камінь зробив живим.

Отже, мета поета — дати те сильне, потужне слово, що, подібно Орфеєвому співу, вміло б зачарувати звіра і камінь. Це, розуміється, не програма, а висока недосяжна ціль, яку повинен собі ставити поет: ділати на людські серця так, щоб з камінних вони стали живими.

Що спільногого могло таке наставлення мати з наставленням незчисленних одописців, що виконували »соціальне замовлення«?! Та врешті поетові й мовчати було невільно, якщо він заявив себе чоетом; він мусів славити; що саме славити, це

заздалегідь йому визначено. А визначав той невиразний »хтось«, що не мав обличчя, ані індивідуальності, про якого я писав у »Проклятих роках«:

Йому до дна віддати треба душу,
щоб він пообтинав їй рештки крил...
щоб, розкроївши скальпелем нам лоб,
він кожну думку брав під мікроскоп...
Мовчати ти не смій: співай, як птиці,
хвалу йому труби і в бубон бий.

Цікаво спинитися ще на генезі віршів, писаних під заголовком »Саломея«.

У Києві влітку 1919 року в »Соловцовському« театрі було поставлено вайлдівську »Саломею«. Всі ми ходили на цю виставу, щоб упиватися чарівними вайлдівськими метафорами та подивитися на пристрасний танець Саломеї, що його артистка по-мистецьки виконувала. Філипович реагував на цю виставу сонетом:

Хай проклиниав пророк Йоканаан
під полотняним небом Іудеї, —
нам всім лунав лиш голос Саломеї,
сліпили плечі і зміївся стан.

І пристрасть, мов незримий гураган,
неслась в партер, до льож, до галереї,
і захисту вже не було від неї,
коли танок скопив тебе у бран.

Сліпа жаго, непереможна вродо!
Ти спопелить могла б життя народу,
ти засмутила б соняшну блакитъ!

Перед тобою голова кривава,
й своє життя ти віддаси за право
в людській уяві вічно жити!

Інакше поставився Зеров. З приводу танця Саломеї, який вона виконувала з головою пророка в руках, він, скривившися, сказав мені: »Це тільки семітська розпуста«. Відповідю його на вірш Филиповича був сонет, йому присвячений, якого знайдемо в »Камені«:

Там левантійський місяць діє чари
і колихає в серці теплу кров,
там диким цвітом процвіла любов,
і все в крові — шоломи і тіяри.

А з водозбору віщуванням кари
гримлять громи нестреманих промов...
Йоканаан... не ясний шум дібров, —
в його словах пустиня і пожари.

І Саломея!... ще дитя (дитя!),
а п'є страшне, отруене пиття
і тільки меч і помstu накликає.

Душа моя! тікай на корабель,
пливи туди, де серед білих скель —
струнка, мов промінь, чиста Навсіака.

Останньому рядкові Зеров хотів надати редакцію: »Стойте струнка, мов промінь, Навсіака«, бо звучало б воно тоді ритмічніше; але я порадив зберегти слово »чиста« для контрасту з Саломеєю. Тему Навсіака Зеров розгорнув у другому сонеті »Навсіака«, де гелленську стихію вітав як цілющу, що рятувала від темної згуби азійсько-розпусної

пристрасти, і це цілком відповідало його чистій натури:

Ясна й цілюща, мов жива роса,
рожевим сплеском гелленського моря
йому сміється радісна краса.

Це була стихія того життерадісного греко-римського мистецтва, яке потім вітав Хвильовий у своїй візії азіяцького ренесансу.

Цікаво, що на тему »Саломеї« відгукнувся Й Маланюк, умістивши в 10 числі »Вісника« за 1935 рік два вірші, взявши до них мотто з Філіпповича. Трактування теми у нього подібне до зеровського:

Не в жовтій Іудеї — в Україні
лунав пророка грозовий проклін,
і дим рудий стеливсь в глибокій сині,
і бив на сполох старовинний дзвін.

І далеч звала... Але блудний син,
спинивши дух, в танець вдивлявся плинний,
очей не зводив з пристрасної спини,
з п'янючих стегон і крихких колін.

Вона пливла в гарячій, млосній млі,
невтомна і досвідчена у злі,
гадюка у мереживі завоїв —

не Суламіта, що — як легіт піль,
не Рут, що в колосках збирала біль,
лиш Саломея — темна згуба гоїв!

Іродіяда якось і мене втягла у своє зачакловане коло, коли дирекція харківської державної опери доручила була мені, перекласти лібретто Штрав-

сової опери »Саломея«. Скінчивши роботу, я поїхав до Харкова здавати її, і тут трапилася мені трохи кумедна пригода. Кімнати вільної в готелі годі було шукати, а година була вже вечірня. Отже, я, не довго міркуючи, пішов до театру. Відчинив мені сторож, що був уже добре напідпитку, й одразу погодився дати мені нічліг, ввів до своєї дуже теплої кухні, поставив на стіл дві величезні яєшні та горілку й почав частувати. Я спробував був відмовитися, але він так грізно стукнув кулаком по столі, гrimнувши, що я одразу побачив, що тут не до жартів. Жалкувати не довелося, бо яєшня була добра, та й горілка непогана, хоч і самогонна. По вечері гостинний сторож повів мене до театральної залі й запропонував приміститися на м'яких кріслах. Я спробував був лягти між першим і другим рядом, бо з двох боків мав тоді спинки крісел, що не давали скочуватися на підлогу. Але господар мій заперечував: »Hi! Вам особлива честь! Лягайте у першому ряді!«. Він домагався цього з такою грізною настирливістю і п'яною упертістю, яка й тут не допускала жартів. Отже, я мусів поступитися і перебрався в другий ряд, лише коли він пішов спати.

Дивна то була ніч: відкрита сцена з якимись фантастичними риштуваннями декорацій та бліде місячне світло, яке просотувалося звідкісь згори, певно, крізь скляну баню, і робило все ще фантастичнішим. Але спалося добре. Ще сторож, мавши мене за актора, зауважив був, що певно я приїхав на другорядні ролі, бо, якби на перші, то директор заздалегідь зарезервував би був покій в готелі. Я, людина, що не може взяти жадної ноти, радо по-

годився з цією версією, і мій гостедавець мабуть дуже радів з своєї догадливості. Це якось зближувало мене з ним, сприяючи створенню відповідної, напівтовариської атмосфери.

На жаль, опера »Саломея« ні разу не пішла на українській сцені. Голосові партії були надто важкі і вимагали для себе співців з дуже великим діапазоном, яких не знайшлося. Отже, праця моя, очевидно, даремна була.

Коло 1930 року Держвидав погодився був видати виготовлену неоклясиками перекладну антологію французької поезії, передмову до якої написав професор Степан Савченко. Антологія ця містила вірші найвизначніших поетів Франції і Бельгії. Зеров дав переважно переклади з Ередія і Леконт-де-Ліля, Рильський — Метерлінка, Філіпович — Бодлера, Драй-Хмара — Метерлінка і Маллярме. Я дав поодинокі речі з Ренбо, Верлена, Вергарна, Мореаса, Самена, Валері, Готье, Леконт-де-Ліля. Включили й дещо з таких поетів, як Аполлінер і Кокто. Матеріал був зданий до друку. Але київські держвидавці певно самі злякалися своєї сміливости, бо антологія ця так і не побачила світу і десь загинула у редакційних архівах. Втрата ця для української поезії неоціненна, бо переклади були майстерні. Саме тоді Драй-Хмара, переклавши »Лебедя« Маллярме, написав свого вірша »Лебеді«, що, опублікований у »Літературному Ярмарку«, наробив стільки галасу. Дехто (як проф. Савченко) не радили йому друкувати, але поет не послухався. Вірш той мав форму сонета. Хоч він і досить відомий, але може не всім, тому дозволю собі навести його тут:

На тихім озері, де мріють верболози,
давно приборкані, і влітку й восени
то плюскоталися, то плавали вони,
і шиї гнулися у них, як буйні лози.

Коли ж дзвінкі, як скло, надходили морози
і плесо шерхнуло, пірнувши в білі сні,
плавці ламали враз ті крижані лани,
і не страшні були для них зими погрози.

О, ґроно п'ятірне нездоланих співців!
Крізь бурю й сніг гrimить твій переможний спів,
що розбиває лід од чаю і зневіри.

Дерзайте, лебеді: з неволі, з небуття
веде вас у світи ясне сузір'я Ліри,
де пінить океан кипучого життя.

Рептильна критика враз накинулась на автора, таврюючи цей вірш, як контрреволюційний. Даремно той опублікував листа, де зазначив, що під »ґроном п'ятірним« треба, мовляв, розуміти ґроно французьких поетів-унанімістів, до якого належали Дюамель, Аркос та інші. Йому не повірили, та й важко було повірити хоч би тому вже, що слова »крізь бурю й сніг« віддавали наголовок однієї зі збірок Рильського. Аллегорія була більш ніж прозора. З того моменту почалася нагінка на Драй-Хмару.

Коли в 1931 році на деякий час заарештовано Рильського, я відчув, що коло звужується, що готується новий похід проти інтелігенції і грозова хмара не промине на цей раз неоклясиків. Наприкінці того року я почав робити заходи, щоб виїхати за кордон. Небагато людей знато про те, що я рішив остаточно покинути край та шукати долі

в невідомій »синій далечині«. Якось за вулиці Зеров читав мені сонета, написаного мені на прощання, та ще не докінченого. Я мав зайди по нього за пару днів, але мені вже забракло часу на те. Лише 1944 року за кордоном я дістав отої, уже докінчений сонет, що мав заголовок »Капнос тес гайес« або »Капнос тес патрідос« (себто »Дим батьківщини«). Ось він:

Щасливо, корабелю крутобокий,
безпечно плинь під теплий небосхил —
до Швабських гір, до голубих Антіл,
в Кабул чи в землі запашної мокки.

Хай не в'ялять тебе марудні доки,
і хай романтика твоїх вітрил
набуде швидкості казкових брил,
що ними кидавсь велет одноокий.

Та чи згадаєш ти в нових краях
поржавілій і старосвітський дах,
де огнище твоє колись палало.

І чи промовиш з почуттям легким:
— Там цілиною йдуть леміш і рало,
там зноситься Ітаки синій дим.

У мене справді тоді був плян їхати в Кабул, а перше мое пристанище був Шварцвальд (у вірші: »Швабські гори«). Найбільше мене зворушив кінець віршу. »Поржавілій і старосвітський дах« — це дім отця Лаврентія у Барішівці, де я заклав був своє вогнище. Друга половина віршу була мені невідома ще, коли я писав рядки моого »Одіссея«:

Пам'ятай: в'ється дим кучерявий з-над хат
і червоні гойдаються маки
там, де рідна на тебе чекає Ітака
і занедбаний твій маєстат.

Отже, підсвідомо я знав те, чого не знав ще свідомо, і підсвідомо відповів на вірш друга, що лежав десь у Києві під його паперами. Як у нього, так і в мене антична Ітака спливла, як символ покинутої України.

Яка ж дальша доля неоклясиків?

Щодо Рильського, то пам'ятаю, як раз він мені на вулиці читав вірша, що був відповіддю на статтю Якубського, яка констатувала, що поет »не йде в такт з добою«. Вірш той мав кінцеві рядки, що звучали гордою самовпевненістю людини, яка визнає свою вищість:

Коли доба нас дожене,
то й ми підемо в такт з добою.

Про дальший шлях Рильського я не говоритиму, а лише наведу з »Проклятих років« рядки:

Чия ж рука здушила спів у горлі,
що він забув і лет, і клекіт орлій?

Це ж доля всіх: віддати Божий дар,
що ранками кропили чисті роси,
вовчиці на поталу й срібний чар
розвіяти...

Про долю трьох інших товаришів мені довго нічого не було відомо, але знов таки: не знавши нічого свідомо, я певно знав підсвідомо, бо інакше

в »Проклятих роках« рука не написала б:

Брати мої в далекому вигнанні,
що ваших голосів давно не чуть...

Якби ж то вам, серця одягши в кригу,
згадати шлях, яким помчався Ігор!

Якби ж я Овлуром для вас міг стать
і вам коня підвести за рікою!

Якби ж я свистом гасло міг подать,
чекаючи за темною тайгою!

Всі вони опинилися на вигнанні...

Десь під заметами, окутий льодом,
у морі бурянім є дикий острів...

Тут нації краса і гордий цвіт
з уламків корабельних творить міт.

Дещо мені відомо стало з друкованих спогадів Підгайного, який бачив Зерова і Филиповича на Соловках. Зеров ніколи не міг виробити »норми«, щоб дістати хліба. Та де ж йому, якому за молодих літ важко було орудувати »святолаврентіївським колуном«, де ж йому було орудувати кайлом або лопатою, копаючи мерзлу землю! Филипович був похмурий, тримався осторонь. Коли евакуювали Соловки, їх бачили на пароплаві в гурті інших. Навіть у важких умовинах вигнання Зеров працював далі над перекладом »Енеїди«. На жаль, загинуло кілька пісень того майстерного перекладу, що їх брат Миколин Михайло вивіз до Словаччини, бо там до його мешкання вдерлись якісь цигани-партизани, зробили трус, і після того трусу виявилося, що зникли оті пісні, писані за

звичкою Зерова на вузьких півлистах, що формою своєю дуже надавалися на цигарки... Казали мені, що Зеров перекладав на Соловках і »Одіссею«. Не знаю, чи так воно, але було б це цілком можливе, бо ще в Києві я для нього виписав був чепурне видання Inselverlag-y, що в одному томі на тонкому японському папері містило в собі обидві Гомерові поеми грецькою мовою. Як мені оповідалося, в'язні при евакуації своїй з Соловків не сміли нічого брати з собою з писаних речей, отже один з товаришів урятував рукописи Зерова, виліпивши ними всередині свій куфер і переліпивши їх звичайним газетним папером, щоб не видко було. Не знаю, чи і що взагалі з того врятовано для нашої літератури.

Один із віршів Зерова, писаних незадовго перед вигнанням, коли Зеров їздив до Московщини, шукаючи місця, де б йому можна було осісти, щоб урятуватися від нагінки на Україні, має мотто слова Шевченкові:

А може ще добро побачу,
а може лихо переплачу?

Вірш той такий:

Тут теплий Олексій іще кріпиться зрана;
скрізь під ялинами хрумтить легкий льодок,
і струмні талих вод до торфяних річок
іще не гомонять... і сіра далеч тьмана.

О ні! в пустелі цій не випадає манна,
сидить лише гризот неублаганий смок
і душить тугою мій виснажений крок...
Смутна, о земле, ти! Скупа, обітованна!

А може це не ти, а сам я туманію...
чи ж скоро у мені, о теплий Олексію,
минеться туга, біль, розтане темний лід?

Чи скоро пролісок проклонеться для мене?
і, рястом криючи утрати глибший слід,
заграє, зацвіте надії тло зелене?

Але вже за якийсь місяць, перед 1 травня, його заарештовано. Сталося це після того, як восени перед цим Зеров переніс глибоку для нього трагедію — смерть единственного сина. Ця смерть зробила його байдужим до всього і до власної долі. Усі обвинувачення на себе, що їх йому підсовував слідчий, він, не читавши, підписував, підкреслюючи тим, що всі ті »зізнання« вимушенні, все на克莱пи і брехня, а тому не варто й читати. Зовсім іншої тактики дотримувався Драй-Хара: він уперто заперечував усі брехливі на нього наклепи і не визнавав жадної йоти вини за собою. Та це його не врятувало. Його неприлюдно судила »трійка«, заславши на Колиму у східній Азії. Отже, не було жадного способу уникнути незаслуженої кари. Присуд винесено заздалегідь, вже задовго перед арештом; залишалося тільки грati комедію, побавитися в суд, на якому не тільки жертва, а й слідчий знав, що аніяких фактів нема, а що доводиться їх видумувати. Бо чи ж не кумедним ззвучить обвинувачення, що такі далекі від політики люди, якими були оті кілька поетів-учених, організували страшну змову і готовали атентати на можновладців?

Щоб усвідомити собі всю жорстокість катів, треба уявити собі, яку страшну трагедію переживав Зеров, втративши свого сина і дійшовши до

стану цілковитої байдужості до своєї долі. В той саме час його арештовано і тягнено на допити. Мабуть, згадавши Шевченкові рядки:

Один я на світі — стебло серед поля,
його буйні вітри полем рознесуть,

Зеров 1934 року пише на смерть сина рядки:

То був щасливий десятилітній сон.
Так повно кров у жилах пульсувала,
і екстатичник сонць ясні кружала
злітали в неба голубий пляфон.

І був там кожний рік на інший тон,
на кожнім дні своя печать лежала,
і доля, бачилось, така тривала,
не знатиме кінця і перепон.

Вмить розійшлося чарування щасне:
осінній день, тепло і сонце ясне
побачили мене сухим стеблом.

Стою німий і жити вже безсилій:
вся думка з білим і смутним горбом
немилосердно-ранньої могили. (20. IX. 34.)

Мені недавно оповідала одна людина, що в 1934 році чиатала в Києві листа з заслання, в якому сповіщалося, між іншим, що Зеров помер на вигнанні, захворівши на тиф. Такі самі чутки ходили про Филиповича, жінка якого, лишившись у Києві, збожеволіла з горя. Обом поетам у »Попелі Імперій« присвячено оці уступи:

Так прудко й борзо вітер нас поніс
з-над лісу чорного над море Біле,
що тільки назви місць, як маяки,
крізь морок підсвідомості зоріли:

Лухтонга, Кандалакша, Соловки
і знов безмежні трофяні болота,
березняку дрібного острівки...

• • • • •
Хто хоче в тім бору перебороти
самотній сум і ронить до долонь
свої думки, немов крупинки злота?

Йому в душі ще жевріє vogонь.
Віддаючися тужним снам і мріям,
що вітерцями обвівають скронь,
він смутно марить »теплим Олексієм«.
Усе в минулому, в колишніх днях.
Кінець і радощам, і всім надіям.

Та іскри ще спалахують в очах.
Згадає Київ, щастя нетривале,
і квітне вже журба його в словах:

»На кожнім дні печать своя лежала,
і кожний рік там був на інший тон,
і екстатичних сонць ясні кружала
злітали в неба голубий пляфон«.

• • • • •
Він очі звів: це небо непривітне;
Навколо все — як нереальний сон.

Тут тягнуться роки одноманітні,
і, догасаючи у мочарах,
похмурий день трояндою не квітне.

Але з ним поділяє чорний жах
улюблений Горацій в тозі білій,
і виринають, мов у давніх снах,
на річці часом келехи тих лілій,
що коливались тихо на воді,
коли в човні з ним пропливав Верглій.

Я пам'ятаю, в щасті і в біді
ми разом гаяли часи в Люкрозі,
думками ми ділилися тоді
в сонетах, стансах і звичайній прозі.
Бувало, він гексаметри чіткі
мені читав, спинившись на дорозі...

Здавалося, пролинули віки,
де смерть стинала дні, немов колосся,
— отак його змінили ті роки,
що сивиною срібною волосся
йому позначили. Струнких колон
акант йому, мабуть, ще сниться досі.

Це ж він плекав Геллади давній сон,
коли навколо вихорі ворожі
ревли і брали нас у свій полон.

Ми там були як »різьбярі захожі«,
йшли маршем крізь пентаметри дзвінкі
центуріони, цезарі і дожі.

Леконт-де-Ліль, Ередія стежки
протоптували нам до верхогір'я,
де Україні світить крізь віки

»Парнаських гір незахідне сузір'я«.
Для нас ніколи промінь той не гас.
Хіба ж карається за те Сибір'ю,

що Маллярме і ніжний Мореас
вчаси дозвілля з нами чаювали,
що не писали віршів ми »для мас«?

Хотів промовить я до друга, але
суворо проводир сказав: »Тепер
він розмовляє з тінню Марціяла,

йому рядки наспівує Гомер.
Облиш його у тишині самотній,
обвіянного крилами химер«.

І далі ми пішли. Десь промінь злотний
у тундрівій баюрі догасав,
і голубень гойдався в млі дрімотній.

І хтось болото заступом копав.
Здавалось теж лице його знайомим,
та зміненим, і я не пізнавав.

Наблизившись, спитавсь я, у якому
він злочині попавсь, що мусить тут
покутувати гріх. »Я був відомий
поет, а нині тільки нервів жмути, —
він одказав. — Я славив землю, вітер
і радісний простір. І ось на суд
попав за те, за що скарав Юпітер
того, хто зважився змогтися з ним.
Читав я між зірок — небесних літер.

Мене не вабив слів летючий дим,
а влада співу, що дана Орфею,
щоб мертвий камінь став від чар живим.

Я вславив яру пристрасть Саломеї,
яка жагою спалює поля.
Упала туга, як важка керея,

і одягла мене, мов короля.
Хотів я стать над чорною ріллею,
як небо, гордий, сильний, як земля,
і скарано мене, як Прометея:
цей ґрунт копає вже чимало літ
лопата в ямба тakt і в такт хорея».

Тут я пізнав того, хто, мов ґраніт,
обточував свої рядки різьблені,
і вже хотів я дати відповіт,
та знову вихор налетів шалений,
мене й мого супутника вхопив
і довго мчав і мчав, як навіжений.

Щодо Драй-Хмари, то мені до рук потрапили його листи, писані з вигнання, які дають нам точну картину того життя на висланні і навіть описи природи, якою він, як поет, цікавився З тих листів ми бачимо, що на перших порах засланцеві ведеться сяк-так, навіть непогано, якщо міряти міркою каторжного життя. Але по деякім часі становище міняється. Режим Єжова створює умовини, при яких засланці мають вигинути. Драй-Хара, людина кріпка і кремезна, ворочає легко камінням, стає навіть стахановцем, але при тих нових умовинах сили його поволі тануть, життя згасає, згасає надія на поворот. З дивним чуттям перечитував я ті листи, писані майже перед десятьма роками, цей немов би привіт, що його приятель посылав мені з-під обкладинки гроба, ці людські документи, що розгортали передо мною трагедію людини невинної, назавжди відірваної від родини і рідного міста і закинутої в далекий край, чужий і негостинний. Але навіщо я буду говорити про

нього, хай він сам, своїми словами заговорить до читача, мертвий до нас живих, мертвий тілом, але духом живий. Це листування мусить з'явитися окремою книжкою, повністю. Я ж подаю тут тільки невеличкі уривки, по кілька рядків із деяких листів.

27. V. 36. Чітá.

На початку червня буду, мабуть, у Владивостоці. Куди звідти направлять, не знаю — може, на Колиму. З Владивостока напишу. Іду з ешелоном, де біля 1.500 чол.

2. VI. 36.

Мене обвинувачували по ст. 54 парагр. 11, 8... Брехливих наклепів не досить було, щоб віддати мене під суд, а тому мою справу виділено окремо. Особлива нарада постановою від 28. III. постановила за контрреволюційну діяльність засадити мене до північно-східніх тaborів на 5 років. Думаю, що це Колима. Постанова особливої наради була мені оголошена 13 квітня, а 16-го мене вивезли з Києва. Я всіма способами намагався повідомити вас, щоб дістати дешо на дорогу, але дарма, і я поїхав, не попрощавшися з вами, мої любі. В Колімі рік зараховується за два, і тому я надіюсь визволитися раніше... У вагоні спека, я сиджу в одній сорочці і граю в доміно. Я бачу, і в моїй уяві встає любий, дорогий Київ, ви, мої ненаглядні, і останнє побачення в півтемній комірці.

24. VII. 36. Приїск »Партизан«.

Приїск у 600 км. від затоки Нагаєво, на лівому березі середньої Колими. Я живу в наметі з дере-

в'яними стінами, де розміщено 40 чол., і займаю місце на нижніх нарах. Намет стоїть на березі маленької річечки Ат-Урях, 2-3 метри завширшки. У цій гірській річці, що впадає в Колиму, ми щодня миємося, миємо начиння, перемо білизну і т. ін. Сьогодні я в ній купався... Природа середньої Колими... досить бідна. Це рідка тайга, що переходить у тундру. Росте тут переважно модрина, схожа на ялину, але має м'яку, запашну глицю. »Партизан« міститься у долині, звідусіль оточений сопками. В цій долині росте наша верба, лозняк і ще якесь білокоре дерево, схоже на осокір. На торфяниках ростуть різні кущі. Сьогодні я зібраав цілий казанок голубики, що росте тут рясно. Між кущами голубики трапляється клюква, але вона ще не поспіла. На диво, я знайшов тут цілі плянтації шипшини. З звірів бачив тільки зайця, підстреленого стрільцем по дорозі з Магадана в »Партизан«. Чув я спів пташок, та не бачив їх і не знаю, що то за птиці. Горобців і ворон, що трапляються скрізь в європейській частині ССР і в Сибіру, тут немає.

В »Партизані« я зустрів одного студента кам'янець-подільського університету. Ми з ним сприятеливалися, і він мені де в чому помогає. Дістав мені, між іншим, »Кобзаря«, що для мене велика втіха, дарма що це старе видання з великими пропусками і грубими помилками.

31. VII. 36.

Сьогодні дуже спечний день, і я купався. В ми-нулому листі, описуючи природу приєска, я забув сказати, що сопки, що його оточують, покриті су-цільним килимом фіолетових квітів, схожих на

фльокси. Тому здалека здається, що сопки фіолетові... Ввечорі (тепер коло 8) сів на березі малого Ат-Уряха писати вам листа... Я так сумую за тобою і мамою твоєю, що й не сказати... А річка за спину все дзюрчить і дзюрчить, і це дзюрчання заспокоює мене.

6. VIII. 36.

В місцевій бібліотеці белетристики нема. Белетристичні твори трапляються як виняток. Але зате є часописи, де попадаються і художні твори, і критичні статті... Дні течуть швидко, майже непомітно, бо один скидається на другий. Тільки вихідні дні виділяються і в ті дні я читаю, голюся, пишу вам листи, ходжу в тайгу по ягоди і гриби... Період комарів уже закінчився. Починається період мошками. Це такі кровожерливі істоти, що їм не дорівнюють ні підступні комарі, ані нахабні мухи, що їх тут удасталь у нашім наметі, ані навіть ґедзи... Від укусів робляться невеличкі пухири, що страшенно сверблять протягом цілої шестиденки. Від мошками рятуємося накомарниками, тому скидаємося на дам під вуалями... Як ви живете? Зрозумійте, що після 5 квітня я вас не бачив і нічого, абсолютно нічого не знаю про вас...

18. VIII. 36.

Працюю, як працював раніше. Зробився ударником. За серпень дістану стаханівську картку на харчування... Сьогодні знов був у тайзі, збирав голубику й гриби. Хороше в тайзі: навколо пахне модриною, у просвітках синіють сопки, під ногами м'який, м'який мох... Вже вечоріє. Сопка, яку видно з нашого барака (нас перевели з намету в

просторіший і тепліший барак), схожа на хмару. Я думаю за вас, мої любі. Як далеко ви, як далеко!

24. VIII. 36.

Листи йдуть повільно, місяців зо два. В тайгу сьогодні не ходив, почував себе втомленим. Вчора було кіно — йшов «Чапаєв», але не звуковий. Я досидів до половини картини й пішов геть, бо сидів далеко й погано бачив... Сезон добування металу кінчается 10 вересня. Що робитиму далі, не знаю... Були приморозки... В бараці у нас залізна піч... І я на цій печі підогріваю чай, сухарів уже не сушу, бо хліб випікають добрий тепер, і його не треба підсушувати.

31. VIII. 36.

Дерева жовтіють, дні сіріють і стають похмурі, рідше світить сонце. Я сьогодні не ходив до тайги... Я тепер багато працюю і не маю часу, щоб читати або вірші писати. Читаю тільки у вихідні дні, а про вірші тільки мрію... 5 книжок, що відносяться до роботи про Данте, я привіз на Колиму, але вони покищо лежать у мішку. Не знаю, чи скористаюся з них для наміченої мети.

6. IX. 36.

Я досі не дістав від вас ані одного листа... Про одержання 2-х телеграм я вже писав. 1 вересня прийшла третя... Ви питаете, що посылати мені. Повторюю, що не треба ні речей, ані грошей: одежі, білизни і взуття маю досить, а грошей на те, щоб викупити пайок, вистачає... В пачках посылайте сало, часник і сушені овочі... За серпень дістав стаханівський пайок: банку кон-

сервів з городини і півбанки гороха з м'ясом...
Мені потрібні тільки продукти, що мають у собі
вітамін С. Тому прошу прислати сала й часнику...
Сьогодні цілий день падає мокрий сніг та тане.
Скрізь калюжі і болото. Ми ловимо поліна, що
пливуть річкою і палимо в залізній печі, що
стоїть перед барака. На печі десяток чайників.
Ми п'ємо чай і гріємося. Північно-гірсько-промис-
лова управа, до складу якої входить »Партизан«,
дістала цими днями поздоровлення від тов. Сталі-
на, Молотова і Берзіна (директор Дальстроя) з
приводу перевиконання річного пляну. Бригада,
де я працюю, дістала подяку, їй обіцяно кращі
побутові умовини.

12. IX. 36.

Праця в забою скінчилася, і бригада, до якої я
належу, перейшла на лісові заготівки. Це багато
легше. Працюю з 10 вересня в тайзі, куди раніше
вихідними днями ходив по ягоди.

6. X. 36.

Вже 3 дні стоїть чудова погода — ясні, соняшні
дні. Я вчора рубав мох без бушлата... в одній
гімнастійці. Годують покищо непогано, краще,
ніж на »Партизані« (я дістаю стаханівське жив-
лення). Обід завжди з 3-х страв, вечеря з двох, а
на сніданок дають кашу або шматок риби та
пампушку.

Сьогодні я читав Майрінка »Der Golem«... і Ан.
Франса »Génie latin«... Книжок тут, здається,
багато, та вони не упорядковані.

18. X. 36. Неріга.

Я перевиконав норму: законопачував мохом Ідалюню, що будеться тепер... сиджу за столиком біля вікна, що виходить на півд. захід. Сонце сідає. За кілька хвилин зникне за сопкою, що вкрилася тонким шаром снігу. Лівіш від тої сопки, далеко, мабуть км. за 50, синіють дві сопки. Коли в думці провести від тих сопок лінію далі на півд. захід, то вона десь перетне Україну, може, Київ, мій рідний, прекрасний город, де ви двоє, ти, Нінусю, і ти, Оксаночко... З теплих речей нам видають валинки, міхові шапки і ватні штани. Згодом дадуть півхутряники... Тепер у мене нова праця. Вечорами займаюся з 2-ма групами товаришів російською мовою. То націонали: грузини, корейці тощо. Вивчаю англійську мову.

29. X. 36.

Я тепер працюю на болері. Дежурства бувають у різні години дня й ночі, і тому я сплю іноді днем. Дні тепер дуже короткі, 6 або 7 годин, і коли засну вдень, то писати ніколи, а ввечорі у мене заняття в гуртках російської та англійської мови... Недавно у нас був концерт. Я виступав з 2 віршами своїми (Пісня комбайнерів і Стакановець)... Завтра знову концерт, де я буду декламувати теж... Тепер морози доходять до 45 ступнів, та я їх не почуваю: це те саме, що в Києві 15.

12. XII. 36.

Тебе чомусь лякають назви — Ортукан і Неріга. Це, здається, якутські назви, і нічого в них такого нема... Морози тепер доходять до 50 ст.... Вчора

був концерт, я читав свої »Соняшні марші«.

12. I. 37. Неріга.

У нас незабаром постановка чеховської »Свадьби«. Я виступаю в ролі Жигалова. Приймаю участь у хорі. В репертуарі багато укр. пісень (»Прошай, славо«, »Город рідненький«, »Летить галка через балку«). Читаю тепер »Життя Міkelь-Анджельо« Ромена Ролляна.

28. I. 37.

Чи повезуть пошту на собаках, чи на оленях, чи пароплавом весною, — чи не однаково? Коли-небудь ті листи попадуть у рідні руки. Живу я тепер трохи ліпше, фізично майже не працюю, бо ввесь час іду на педагогічну працю... Громадської праці у мене по шию... Погода на Колимі тепер добра: мороз ступнів 30. Це вважається майже як відлига.

6. II. 37.

11 або 12 буде пушкінський вечір. Я зачитаю вірш Лермонтова »На смерть поета«... Нудно без ваших листів, а ще довго чекати колимівського маю!

12-18 лютого 37.

Як же ви живете, мої любі? Мені приємно уявляти вас на Садовій, бо знаю там кожний куточек. Коли настане той день, що я постукаю до вас, і ви мені розкриєте свої обійми? О, якби він скопіше настав!

24. II. 37.

Що ви тепер робите? У нас 5 година вечора, — у вас, значить, 9 ранку. Певне, ще лежите в постелі... А листів нема як нема. Будуть, мабуть, лише в травні.

8. III. 37.

Ось уже 8 березня! У вас уже тепло... Небо блакитне, капає з дахів, горобці цвірін'кають, вигріваючись... Я навіть на такій віддалі почую київську весну... Але й тут наближається весна... Сонце (воно ж і тут, і там те саме) підбивається все вище й вище і здорово стріляє крізь віконні шиби мені в голову. Вони вдень майже чисті, але вночі знов примерзають, покриваючися різноманітними візерунками. Вночі ще дуже холодно: ранкові морози досягають 45–50 ст. Недавно спостерігав я північне сяйво. Прекрасне видовисько. Я пишу на краю моого дерев'яного ліжка... Всі вже повечеряли. Залізна піч тріщить і димить. Одні гріються біля печі, другі сушать валянки і рукавиці, треті грають у шахи або доміно, четверті награвають на мандоліні та гітарі. А я пишу листа. Переді мною проходять постаті, заступаючи світло.

27. III. 37.

Я так стужився за вами! Здається, ціла вічність проминула відтоді, як бачив вас у півтемному тамбурі лук'янівської в'язниці. Любі, любі, ви й не знали тоді, що швидко не побачите мене... Спазми в горлі... Не можу писати... Сьогодні напишу заяву про помилування на ім'я т. Сталіна.

Мені часто сниться, що я з вами. Нещодавно мені снилося, що я був у Тростянчику й плакав, знаючи, що мушу покинути його. Ну, що ж? »Сан є лажа«, як співається в сербській пісні, а дійсність зовсім інша.

18. IV. 37.

Вночі бувають приморозки, а вдень так припікає сонце, що сніг починає танути, і валянки пропускають воду. Через те я починаю застуджуватися.

24. IV. 37.

Не забувайте час од часу надсилати мені свої знімки. Добре, якби ви зфотографувались у вашій же кімнаті, щоб я міг пізнати знайомі речі, вікна, двері...

30. IV. 37.

Тепер працюю в лісі. Робота від 7 ранку до 4 попівдні. Заготовлювання дрів. У лісі ще багато снігу. Сонце світить так, що очі болять. У мене вже три дні слізяться очі, хоч і надягаю темні окуляри. Це від того, що один день працював без окулярів.

6. V. 37.

Сьогодні роздано 100 листів, але я не дістав жадного... Сьогодні я працював у лісі до 3 години дня. День був чудовий. Сонце так пригрівало, що я змушений був пилити модрини без тілогрійки — в одній гімнастюорці. Тільки валянки

у мене низькі: провалишся у рихлому снігу, і в валянки попадає сніг. Я обмотую коліна, закриваю щілини, та це мало помогає. Коли валянки зовсім промокнуть, я йду до багаття сушитися. Ми працюємо вздовж річки. Береги її стрімкі і скелясті... За берегами по один і другий бік ви- сочіють сопки, покриті снігом і модринами. Дуже мальовнича місцевість! Природа прокидається. Верба низькоросла вже покрилась пухкастими, м'якими бруньками. На полянках, де розтанув сніг, зеленіють і червоніють листя брусниці. Я сьогодні знайшов 4 ягідки! Які солодкі! Бурундук (звірек з суслика завбільшки з рудавою шерстю і чорною смужкою на спині) вже бігає по снігу. Я бачив ведмежі сліди. Природа скрізь гарна. Вона, як мати, мене пестить і втішає. Я люблю природу.

Сьогодні мені сумно було. Я ввесь час згадував »Осеннюю любовь« Блока (з »Снежная ночь«, початок: »Когда в листве сырой и ржавой«). Прочитайте, коли ще маєте Блока.¹

---

¹ Не зважуючись писати про стан своєї душі цілком одверто, Драй-Хара просить прочитати вірш Блока, який його має змалювати. Мова йде про наступний вірш:

ОСЕННЯЯ ЛЮБОВЬ

Когда в листве сырой и ржавой
Рябины заалеет гроздь, —
Когда палач рукой костлявой
Вобъёт в ладонь последний гвоздь, —

Когда над рябью рек свинцовой,
В сырой и серой высоте,
Пред лицом родины суровой
Я закачаюсь на кресте, —

(Див. стор. 174)

... »Среди упорной борьбы и труда... спивае патефон. Я закінчу листа.

12-18. V. 37.

Працюючи в лісі (17. V.), я побачив метелика. В лісі ще глибокий сніг. Тільки на пригорбках розтанув він, де багато солодких ягід минулорічної брусници та клюкви. І так дивно було бачити тріпотливі крильця метелика, що літав над білим покровом снігу. Образ цієї комахи переніс мене в Київ, у Пролетарський сад, де так часто я бував і сам, і з вами, і де давно вже блищає молодим, свіжим і ще липким листям стрункі тополі і круглогруді каштани. Яка саме тепер гарна димчаста далечінь розлитого Дніпра!.. Востаннє я бачив Дніпро ввечорі 16 квітня 1936 року, але тоді він був олов'яний, похмурий, непривітний, як і моя думка. Таким він мені тепер не уявляється. Я бачу його в ореолі золотого, осяйного дня, рівного якому нема в цілому світі. Вигріваючись під скупим колимським сонцем, я згадую рідне, ласкаве, київське сонце.

Тогда — просторно и далёко
Смотрю сквозь кровь предсмертных слёз,
И вижу: по реке широкой
Ко мне плывёт в челне Христос.

В глазах такие же надежды,
И то же рубище на нём.
И жалко смотрит из одежды
Ладонь, пробитая гвоздём.

Христос! Родной простор печален!
Изнемогаю на кресте!
И чёлн твой — будет ли причален
К моей распятой высоте?

24. V. 37.

Дістав од вас листа від 20-31 березня. Це перший лист, що, розбивши охотські льоди, сповістив, мене про ваше життя. Що було перед тим, невідомо, бо нема ні одного листа, висланого з Києва зимию. Але й в цьому, одержаному 19 травня листі стільки горя й печалі, що я сп'янів від них, як у ті дні, коли я вперше опинився на Лук'янівці (5-20 вересня 1935)...

І знов обвугленими сірниками
на сірих мурах сірі дні значу,
і без кінця топчу тюремний камінь,
і туги напиваюсь досхочу.

Напившись, запрягаю коні в шори
і доганяю молоді літа,
лечу в далекі голубі простори,
де розцвітала юність золота.

— Вернітесь, — благаю, — хоч у гості!
— Не вернемось, — гукнули з далині.
Я на калиновім заплакав мості...
І знов побачив мури ці сумні,
і клаптик неба, розп'ятий, на ґратах,
і нездріманне око у вовчку...
Ні, ні, на вороних уже не грati:
я в кам'янім, у кам'янім мішку.

Більш за все мене турбує здоров'я Оксаночки...
Ти пишеш, що вона має погане живлення. У мене
роздирається серце, що я не можу допомогти вам...
Ті два місяці, що я працював як педагог, жадного
заробітку мені не дали. В ощадній касі у мене
щось із 280 карб. З них я лишу собі 80 к., а 200 к.

відішлю вам, бо нащо мені гроші? Пайок мій коштує 38 к., а більш нема чого купувати. Крім того, я піду в забій, де при напруженій праці, може, щось і зароблю. Правда, на »Партизані« я теж працював у забої, але, не дивлячись на всі мої старання, норми виробити не міг, а не виробити норми — це значить нічого майже не заробити: заробіток починається саме по виконанню стовідсоткової норми. Я хочу дещо вам послати, бо знати, що ви бідуєте, що донечка моя від недойдання хворіє, і не помагати вам — це мука, з нічим незрівняна.

6-12. VI. 37.

Вчора, повернувшись з праці, дістав від вас 2 листи... Я читав листи, і слізози (не радості, не печалі, а скоріш полегші) лилися рясним струменем. Горе, що накопичилось у серці за стільки днів і безсонних ночей, виявилося в цих слізозах. По кількох гарячих днях (температура підносилась до 40 ст.) знов похолоднішло. Сьогодні, 12 червня, йде сніжок, і солки знов побілішли. Розуміється, це не надовго, бо літо тут взагалі гаряче.

Про пачку 686 писав вам уже не раз. Я цеї пачки не дістав. На »Партизані«, куди вона була заадресована, її дістав за фальшивим, підробленим дорученням хтось інший.

18-24. VI. 37.

Сьогодні, 24 червня, я ці гроші надіслав вам телеграфом. З них 150 к. це ті, що ви їх мені минулого року послали, а 50 к. зароблені.

14. VII. 37.

Я тобі вже писав, що на лиці в мене з'явилися фурункули. Спочатку один, потім ще три, а пізніше ще один... Через оті чір'я я майже місяць не головився, заріс бородою, наполовину сивою, і став схожий на діда.

6. IX. 37.

Починаючи з квітня, працюю знов фізично: до 27 травня в лісі, а до останнього дня в забой. Як виглядаю? За літо дуже схуд, посивів, постарішав. Так кажуть мені товарищі, та й сам я бачу, дивлячись у дзеркальце, що його має мій сусід у бараці. А взимку, коли я був на педагогічній праці, виглядав непогано... Подушка в мене є, але набита травою. За зиму вона стерлася на порох, а тому я хочу її викинути й замінити стружками, якими набито мій матрац. Не дуже м'яко спати на стружках, але по роботі швидко засипаєш і не почуваєш, чи тверде, чи м'яке у тебе ложе.

11. IX. 37.

... У мене на правій руці з'явився фурункул, рука розпухла, і працювати нею не можна, розуміється. Сьогодні, 11 вересня, я теж звільнений від роботи і тому користаюся з вільного часу, щоб закінчити листа. Правда, від писання трохи болить рука, та терпіти ще можу... Я виходжу «на вулицю» (надвір) у півхутрянику і валянках, що їх передала мені у тюрму Вітуся і що їх я зміг довезти (і донести) до Неріги... Подав у комісію... при ЦІК заяву про помилування... Надіюся, як надіються багато людей...

Ще ти пишеш, Нінусю, що ми заживемо знову «по-доброму». Невже те особисте наше життя, яким ми жили до 1935 року, було недобре? А я те життя все вважаю за добре і приймаю, і люблю, і люблю з помилками і хибами. Радо вірю, що страждання оновить і очистить наші душі, що ми станемо ліпшими і вищими, — але не можу не любити наше минуле життя: Тростянчик, і Кам'янець, і Київ, усі вони по-своєму прекрасні, і про це навіть слід написати віршами або прозою.

Ось уже 2 місяці, як ви в Белебеї, але листів белебейських я ще не дістав.

18. IX. 37.

Не дістав досі від вас ні одного листа, хоча вже понад 2 місяці, як ви переїхали в Белебей. Звичайно листи з Києва доходили за $1\frac{1}{2}$ місяці. Три дні тому дістав листа від Тіни, де вона пише про ваш від'їзд. Ніяких подробиць про виїзд нема. Сказано лише, що майже все ліквідовано, за винятком моєї бібліотеки.

6. X. 37.

У нас уже зима. Сніг випав 28 вересня і, розуміється, вже не розтане. Вранці бувають морози до 25-35 ст. Погано тільки, що тепер сніг мокрий: прилипаючи до чобіт, він тане, всмоктується в шкіру, і через те ноги промокають. Я дуже це відчуваю, бо мої чоботи дуже погані, а товщу, щоб помастити, нема ніякого. Декілька разів мої ноги деревеніли від холоду, а по цьому я відчував ревматичний біль у руках та ногах. Ходжу тепер у бурках, що їх мені ще в Києві передала Вітуся: надягаю на них кальоші, обв'язую мішком і так

рятую себе від мокроти. З 9-го вересня працюю в лісі. Рівняючи до минулої роботи, ця здається відпочинком.

18. XI. 37.

Цей лист буде останній у цьому році, бо поштове сполучення з континентом уривається аж до наступної навігації. Правда, минулого року писав я і взимку, та не бачу тепер сенсу у цьому: листи доходять рівно через півроку. Буду обмінюватися телеграмами — приблизно раз на місяць: частіше невільно.

Тепер я працюю в забої, та не на основній, а на підручній роботі, а саме топимо сніг, щоб поливати доріжки, якими вивозять добутий торф. Разом зо мною працює один земляк. Ми з ним набираємо снігу в сани-короб, підвозимо до казана, накидаємо в нього, а тоді пиляємо дрова і розпалюємо під казаном. Тепер морози доходять до 45 ст.... Здоров'я ще не зруйновано, але всі кажуть, що я дуже постарівся за цей рік. Це тому, що я відростив бороду, а вона сива, — ось тому мені й кажуть усі: »діду«. Крижі мені трохи болять. Я підіймав важкі відра і трохи повередив їх... Далі у мене потріскалися п'ятирічні... Нарешті остання хвороба — сверблячка по всьому тілі. Гадаю, що це на нервовому ґрунті.

Перерва 4 місяці.

16. IV. 38.

Мої дорогі, мої ненаглядні, мої кохані, мої любі, не знаю, як ще вас назвати. Я так за вами тужу, так хотів би вас бачити, що важко й сказати і на

папері віддати.

Сьогодні нарешті знайшов вільну хвилину, щоб написати вам листа, а перед тим, повірте, ані хвилиночки не було часу. Прийдеш з праці і такий стомлений, що й думати не хочеться, не те, що писати. Швидше у постіль і спати, щоб відпочили руки й ноги...

Я дуже, дуже схуд. Запаси товщі, що відкладалися у мене на животі і грудях, зовсім зникли. Груди — це шкура та кості: всі ребра видко. На руках і ногах понадималися жили, як у старих людей. Організм взагалі і в цілому ослаб, хоч і не переніс ніякої важкої хвороби. Іноді по обіді ледве плентаєшся на роботу і думаєш, як це ти будеш двигати кайлом, лопатою, але потім перемагаєш ту кволість, починаєш рухатися і входиш у норму. Більш за все руки болять мені, бо руками доводиться більш за все працювати, а вони у мене слабосилі, як у дитини. В ногах і плечах є ще сила. А в руках нема. Іноді крижі болять. Тільки но підійму щось важке, камінь чи колоду, і вже готово: дні на три, на чотири забезпечено гострий біль — ні встати, ні сісти...

Мені часто сняться смачні речі, і більш за все я про їжу думаю... Раніше я думав про філософські матерії, а тепер думаю про шлунок, — так усе міняється.

Речей у мене ніяких нема. Що з Києва привіз був, те майже все пропало. Але мені жадних речей і не треба. Тільки жалко мені листів і знімок, що їх хтось потяг і скрутив.

2. VI. 38.

Мої любі, мої дорогі, пишу вам другого листа. Першого відіслав з Негіри 16 квітня. Можливо,

що ви його вже одержали. Само собою напрошуються питання, чому такий великий інтервал між цими двома листами. 17 квітня я несподівано відійшов з Неріги в етап і попав в Ортукан, де пробув $1\frac{1}{2}$ місяці (17. IV.-30. V.). Протягом того часу я нічого не міг написати вам, навіть телеграми послати не міг, хоча знов, яка це мука для вас не мати впродовж $2\frac{1}{2}$ місяців жадної звістки про мене...

Що вам написати про цей відтинок моєго життя?.. Я ввесь час страждав безсонницею — не спав 3 тижні, бо не мав ні місця, ані постелі, а було холодно в неопаленім наметі, надворі стояв 30-ступневий мороз, і вітер часто стрясав полотняний дірявий дах і підмивав нижні краї намету, обдаючи крижаним подихом груди тих, що спали, розмістившись на підлозі. Сидів я на страві świętego Antoniego, дістаючи її раз на добу (400 гр. хліба, 50 гр. риби і черпак так зв. баланди), — тому насилував свою уяву, малюючи собі стіл, повний найсмачніших, найяскніших, жирних і солодких страв з гострими, пряними приправами, з запашними сосами, з свіжими овочами, і натуральними виноградними винами. Я часто згадую мамині обіди в Тростянчику. Який смачний був короп, фаршований або в маринаті! Тільки й об'їдатись! А борц зі сметаною! Я таких борщів потім не їв. Правда, пісний борц, з грибами, маслинами і вушками ще смачніший від скромного. А які смачні мариновані груші, яблука, сливки і вишні подавалося у мами на стіл до пряженої качки або до котлет! Я вже не кажу про мамалигу, яку я любив їсти з молоком. Але великих гречаних лежнів зі свіжим сиром, ледве підрум'янених з одно-

го боку, та ще зі сметаною, я й згадувати не можу. Ах, як часто я їх в уяві їв, нудьгуючи в проходах, набитих людьми, що вешталися! Не забув я і маминих сирних пасок, ванільної та шоколядної, ані мазурок її та баб, таких запашних, що впрост у роті танули, коли їлося їх до чаю, наполовину заправленого ромом або вином. Згадую я і колегі-ятські обіди, і наші, на Садовій, що рясніли городиною з фаршом (кабачки, помідори, сині баклажани, голубці і т. п.), молочними стравами, що я їх так люблю, та солодкими бабками зі сметаною і варенням, киселями та компотами. А на столі у нас завжди пінилися великі келехи з пивом. Як смачно воно пилося після поросяти з хріном або після пилава, цебто, жирної бааранини з рижиком! Згадую і каневецькі прості, невибагливі, сільські страви, в яких усе ж багато своєрідного чару та оригінальності. Та більш за все запали мені в пам'ять іменинні вечери. Ось великий, важкий дубовий стіл, покритий білим обруском, а на ньому у симетричному порядку горілки, настояні на цитриновій або помаранчевій шкоринці, на кориці або гвоздиці, на шаффрані або ванілі, зубровка, гірський дубняк, англійська гірка, коньяки різної кріпкости, спотикач, наливки (вишнева, слив'янка, чорнопорічкова, малинова), вина, солодкі, кисло-солодкі і кислі, портвайн, мадера, малага, токай, мускат білий і рожевий, барзак, шато-ікем, какхетинське, столове, ріслінг і т. п. Спочатку накушуємося холодних закусок. Ось дунайський оселедець або керченський, з цибулькою, з перцем, з помідорчиками; ось баклажаний кав'яр; ось мариновані грибки; ось севрюжка вуждена; ось баличок осетриний; це — скумбрія маринова-

на, вуджена і свіжо пряжена; це навага з цитринкою, далі жирні шпроти, бички в томаті, гострі кільки і солодкі ніжки крабів. Тепер холодна м'ясна закусочка: холодна телятина з яечком та зеленою цибулею; шинка, ковбаса краківська, московська, українська, мілянська; паштет, холодець з ніжками і хріном, холодець з судаком. По маленькій перерві наливається карафки горілкою, наливками і вином та подається гарячі страви: бульйон з пиріжками, або процідженій гороховий суп з сухариками; пряжена індичка з печеними яблуками; ковбаски з тушеною капустою і гірчицею; біфстекс зі смаженою картоплею та огірками; смажені карасі у сметані; пельмені гарячі; пудинг; бабка сагова або рижова з цукром або варенням; мус вишневий; компот ананасовий; диня і кавун. Знов маленька павза, подається пиріг солодкий і чай. До чаю цитрина, сир швайцарський і голландський, сирки шоколядові і ванильні, ром, тістечка, торти сливкові і мікадо, цукерки, лікери і овочі: яблука, грушки, виноград, помаранчі, мандарини, банани, ананаси, гранати, морелі і т. п. Все це можна запивати сідром, крюшоном, оранжадом (цитринад з вином, овочами і крижинками). Наприкінці морозиво — тутті фрутті та абрикосове.

Признаюся, я багато зіпсував паперу на перевірку цих страв, а всім тим я один час жив. Тепер воно минулося. Я повернувся до реальної дійсності, дістаю пайок по 5-ій категорії і клопочуся про перехід хоч би на третю категорію. Так, я забув сказати, що перекинули мене на річку Утіна... Працюю тут з 31-го травня, здіймаємо торф і скидаємо у річку. Сьогодні, 10 червня,

звільнений через хворість — на сердечному ґрунті; набрякла права і почасти ліва нога, а також кила.

15. VI. 38. Р. Утіная.

Досі не дав вам телеграми, бо не мав ані копійки... Завтра певно дістану 3 карбованці... Утіная — це, дійсно, річка, маленька, гірська, бурхлива, що впадає в Колиму. Над сопками блакитне, майже українське небо, покрите легкими білими хмарками.

16. VI. 38.

Хворію, як і раніш. Досі ще не здобувся на гроші на телеграму... Я, здається, писав, що приїхав на Утіну 31 травня і 31 пішов на роботу. Перші два дні працював на механічній одкатці: проштовхував тачки по тросу вниз. Наступні 2 дні возив тачку. Потім вивантажував автомашини на трасі, вантажені галькою, і плянував нову дорогу. Останні два дні працював на річці, скидаючи гальку і торф у воду. На цій останній праці я захворів.

З речей, що з дому, у мене не лишилося нічого: все розгубив я на Нерізі і в Ортукані: властиво не розгубив, а обікрали мене. Лишилося у мене тільки два листи ваших, один твій, Нінусю, другий твій, донечко. Я їх беріг, хоч в Ортукані мене дуже просили курці, що не мають цигаркового паперу, дати їм ці листи викурити. Я все ж їм тих листів не дав, бо збирався з ними... а доля рішила інакше, і вони для мене тепер ще дорожчі.

29. VI. 38.

Не думай про те, що я постарішав — пора, моя люба... Хворода моя (набряклі ноги) минула, і я знов працюю. Спочивав 10 день. Працюю на бурарі, дерев'янім кориті, що міститься високо, де промивають метал, працюю вночі, — з 9 год вечора до 7 ранку... Їжу дістаю тепер за 4 категорією. Вона міняється щодекади: скільки виробиш, стільки й страви дістанеш... У мене тепер ані копійки, нема на що викупити ларковий хліб, та де я на це дістану карбованця, не знаю.

30. VII. 38. Р. Утіная.

Продовжую писати листа 6 серпня... До 2 серпня працював у забою на р. Утінай, а 2 серпня пішов на медкомісію, яка з іншими слабими, хворими та інвалідами відправила мене в Усть-Таежну... Куди мене пішлють, не знаю... Ясно лише, що на приїск ми не повернемося. І утінська, і усть-таежна комісія знайшли, що у мене міокордит і, як наслідок, набрякання ніг...

В моєму житті теж нічого »цікавого і радісного«: я відбуваю кару. Працюю, їм і сплю за дзвоником, і ніколи мені навіть листа написати. Хіба що захворію та дістану звільнення.

20. VIII. 38.

12 серпня мене з Усть-Таежної відрядили на приїск експедиційний. Напишіть у Київ, щоб усі, склавшися, мені послали 50 к., бо з квітня цього року у мене в кишені не було ані копійки. Я не можу викупити ларьок і послати телеграму.

Чотири останні листи Драй-Хмарині загинули.

Вони були найжахливіші з усіх і малювали, як його життя поволі наближалося до кінця, як догоряло воно, мов свічка. Останній з тих листів містив у собі такі рядки: »Я не можу тобі писати... Якщо я не спочину, я падаю на роботі, і тоді мене підвішують... Ноги опухли...«.

У »Попелі імперій« Драй-Хмарі присвячено цей уступ:

Десь за горами край землі — Камчатка.
Ось Колима і приїск Ортукан.
О, тут блакитно квітне тільки згадка
про те, що є на світі рідний лан,
та згодом пориви приспить навіки
північний, вітром гойданий туман.

У натовпі, де майже всі каліки,
я мов когось знайомого уздрів,
що клав на тачку камені велики.

І я спитав: »Чи з дальніх ти країв?«
І він, на час важку урвавши працю,
здивований, на мене очі звів:

»У цьому стовпищі всіляких націй
плекаю в серці я простір Дніпра,
і степ, і млюсні пахощі акацій...«

О, хтось єдиним розчерком пера
все загасив. Скололи гострі глиці
мій мозок. Душу обросла кора.

Та пам'ятаю гомін і грімниці,
якими гнало відгульня-коня,
що вулицями рідної столиці

летів, пойнятій облаком вогня.
Якби побачити мені хоч верби
у звечорілому промінні дня,
з якою радістю я завтра вмер би!
Один лиш вечір запашний страшні
всі спогади з душі моєї стер би.

В минулому, немов у тумані,
спливають кам'яний мішок і ґрати.
Там вірші я, голодний, на стіні
вугіллям чорним пробував писати.
Минула молодість, немов у сні,
і вже на вороних мені не ґрати».

І я спитав: »За що марнуеш дні
ти в пеклі цім і терпиш біль агоній?«
»Лише за те, — він відказав мені, —
що покохав слова я повнодзвонні,
слова п'янкі, які глухі віки
пролежали у глибині бездонній.

Я був один із лебедів, які
належали до гнона п'ятірного
нездоланих співців. О, дні гіркі!

Коли мені служить не хочуть ноги,
мене підвішують на мотузках,
і працювати мушу до знемоги.

Тепер я замкнений у клітку птах».
Для мене ті хвилини є найгірші,
коли, приборкуючи в серці жах,
я, як поет, строчити мушу вірші,
які вславляють мудрого вождя,
що розгорнув народам обрій ширший,

що нас нагодував, узув, одяг,
що світить нам, неначе з неба сонце,
що нам найвищий, праведний суддя.

Мордва, мовляв, карели та естонці
йому хвалу співають по лісах...
І я, в маленьке дивлячись віконце,

спогадую Вкраїну в килимах
зелено-жовтих. Простором Сибіру
далекий, страдницький пройшов я шлях.

Розбитъ би лід одчаю і зневіри!
Та тут мене із пітьми забуття
вже не веде ясне сузір'я Ліри

в той океан кипучого життя,
де плив я лебедем. Найду розраду
я в океані чорнім небуття«.

Я скрикнув: »Чарівна Шехерезада
для тебе знала тисячу казок!«
бо враз поета з нашої плеяди

тоді пізнав. Ступив до нього крок,
у сумі й радості простягши руки,
та ніби дим їдкий все заволок,

і ярий вихор болю і розпуки
нас завертів у крузі, як шаман,
ще більш роздмухуючи пломінь муки.

Ми бачимо, що й старанна праця стахановця, і
участь у культурній роботі, ілюстрована віршами,
яких вимагалося від каторжан-українців, не вря-
тували Драй-Хмару. Коли його сильний організм
не могла одразу зломити праця, то зломили його
голод, почавші в холодному наметі при 30 ступенях

морозу та праця, ще важча, яку на нього тоді навалили. Голод навіяв йому галюцинації, що їх він віддав у листі з переліком найдків і напитків, листі, якого я, як единого, подав без скорочень, бо це один із найгеніальніших у світовій літературі опис страв, в якому він перевершив великого у цих описах майстра — Гоголя.

Питаємося: Защо ці висококультурні люди мусили каторжанами закінчити життя своє в нелюдських умовинах? Невже тільки за те, що були вони людьми талановитими, що належали до української нації?

Невже є злочином, який з дзвіниці
гуде, отої від Бога даний хист?
Хіба ж його повинен у в'язниці
спокутувати майстер і артист?

Із тайг, із далеких просторів тундр, із того світу промовляють до нас наші друзі і брати, простягаючи до нас руки. Що можна ще сказати про тих знедолених і нещасних, що добувають свого віку у великій в'язниці народів? Про них я вже сказав у »Проклятих роках«:

Помолимось за тих, що у розлуці
помрутъ, відірвані від рідних хат;
помолимось за тих, що у розлуці
вночі гризуть залізні штаби ґрат,
що душать жаль у невимовній муці,
за тих, кого веде на страту кат.
Над ними, Господи, в небесній тверді
простри свої долоні милосерді!

А нам, що блукаємо шляхами чужими, по чужих світах, мій дантівський заповіт:

Зостанься безпритульним до сконання,
блукай та їж недолі хліб і вмри,
як гордий фльорентієць, у вигнанні.

Та перед смертю дітям повтори
ту казку, що лишилася, як спомин
прадавньої, забutoї пори,

як у грозі, у блискавиці й громі
колись страшну почвару переміг
святий Георгій в ясному шоломі. . .

І як дракон, звитяжений, поліг.

Н А Р И С И

Ч е р г а

1 ХЛІБНА ЧЕРГА

Як солітер, що зліплює себе в ланцюг з окремих шматочків, як вантажний потяг, що складається з поодиноких вагонів-суглобів, де кожен навіває ілюзію самостійної істоти, але всі скеровуються єдиною спільною волею до однієї мети, як ящур дилювіяльних часів, довжений (але не страшний), що пересувається поволі, ледве-ледве помітно, довга, незчерпана, нескінченна гадючиться вона пішоходом, ласо і пестливо розкрученим тілом облітаючись навколо пекарні, головою сласно зарившись у тепле нутро її, де пахне борошном, хлібом і парою, тим часом як — на дворі — хвіст помаленьку відростає, збагачується новими суглобами, вжерлива, уперта, настирлива — Черга.

Нескінченою стрічкою поволі всотується вона в розчахнute черево крамниці, і там передні ланки її, відмираючи, відпадають, виносяться геть тихою течією буденних, незначних подій. Черга осипається, як троянда, і пелюстки її, облітаючи, сумно плинуть каналами вулиць, що розбігаються в усіх напрямках.

Кожна істота прагне жити... як мога довше. Черга прагне вмерти. Ідеал її — нірвана, небуття: як найшвидше просмоктатися крізь відхлань, що поволі ковтає її суглоби, і, сповнивши своє при-

значення, розпастися на складові свої первні, які замість однієї спільної волі матимуть тисячі маленьких воль.

Черга, як той казковий фенікс, вмирає і щоранку відроджується. Вона несмртельна, але щодня зазнає солодкої радости вмирання — найвищої в ланцюгу її мільйонокротних існувань. Черга стара, майже древня. Вона має більш аніж двадцятирічну давність. Вона старіша ще за революцію. Вона повита святістю непорушних традицій. Її можна скасувати декретами, тимчасовими постановами. Але знов і знов — незнищена — вона відживає, як у казці тіло царевича, на шматки порубане, але знову докупи складене і живою водою спорскане...

Хлібна черга... Вона виникає вдосвіта, і життя її триває годині дві-три. Колись, за перших часів її існування, воно могло тривати цілу ніч, іноді уриваючись, пригасаючи під подмухом невблаганної влади і знов спалахуючи, квітнучи під осіннім дощем і лапастями пестощами зимової хуртовини. Тепер черга канонізована, і життя її регламентовано певними годинами. Вона привчає до повільного і ненастанного руху вперед. Вона велика школа, що виховує в людині терпець. Вона навчає використовувати кожну хвилину життя: погляньте на дівчат і — подекуди на поважних мужчин в окулярах, що з книжкою в руках, не відриваючись від читання, пересуваються далі і далі вздовж муру.

Черга навчає покори і приборкує зухвалість: «Хто останній? Я за вами».

Вона навчає дисципліни: о лукаві жінки, не шурайте напереді знайомої, щоб, присусідивши, непомітно втиснувшись і вслизнути в крамницю раніш від ветеранок черги.

Цей трюк перестарівся за двадцять років. Черга ні кому не дасть порушити свій неписаний закон. Вона не терпить вискочнів. Вона ненавидить усіх *parvenus*.

Черга — дарма що витвір революції — єдине на світі місце, де дозволяється стрясати повітрям контрреволюційними вигуками.

О древні матері і бабусі! Вам одним дано безкарно у присутності охоронників ладу і порядку висловлювати почуття і потайні бажання, що хвилюють Чергу і до краю переповнюють її мовчазне серце. О мудрі, довготерпеливі Сівілли, що беззубими ротами вашими, проклинаючи, лаючи, ганьблячи, погрожуючи і глузуючи, реве і ричить душа Черги! Вам, небоязким, вільно прилюдно воскрешати у спогадах минуле, прекрасну, далеку, безповоротну молодість вашу, часи, що були для Черги часами нірвані. Вам вільно обурюватись і кидати грізні пророцтва.

О Черго, це ти колись породила божевільного, геніяльного насмішника, що переступивши поріг крамниці державної, очима глипав, по всіх кутах шукаючи ікони і, не знайшовши, починав ревно хреститися на портрет Леніна. А запідозрений у глумі і негайно покликаний перед грізні очі міліціонера, витягав з кишені якісь прадавні приватні до нього листи Ілліча, які й тепер своєю магічною сугестією гарантували йому недоторканість.

О Черго, це ти усиновила мудрого сенбернара, безпанського пса з велетенською телячою головою, що безпритульно блукав вулицями, пса, що його пана мабуть розстріляли, а може, сам голодуючи, просто не мав він уже чим ділитися з цим гіантським і пишним представником собачої раси, старим товарищем свого дозвільного життя і свідком рясноти колишньої. Мудрий сенбернар, що сідав

біля дверей пекарні і гавкав до кожного, що звідти виходив зі шматком хліба. Чи ж не стала Черга йому ласкавою покровителькою, що обдаровувала скупими »лишками« убогого харчу?

О хлібна черго! Ніодна інша черга не може з тобою зрівнятись! Ані м'ясна, ані комірна, ані трамвайна, ані та, що постає коло каси кіна чи каварні, ані наймолодша сестричка твоя — черга у »державного« фризієра, вже не кажучи про інші маленьки чергоньки і чергинята.

Ти єдина в незмінній своїй Неминучості виникаєш щоранку, грізна, як доля, добра, як мати. Ти дух саможертуви виховуєш у жінках і, мов артерія, їхньою теплою кров'ю живиш нас, о життедавице наша!

2 ЧЕРГА МАНУФАКТУРНА

Хлібна черга — черга сірих буднів. Вона немимучна і природна, як зміна дня і ночі. У мануфактурній черзі завжди є щось святочне. Вона постає зненацька, несподівано. Раз на сезон. Раз у три місяці. Залежно від того, коли державна фабрика кине на ринок свій крам. Ніякої строгої хронологічної закономірності в ній нема. Вона химерна і примхлива, і про майбутні народини її дізнаєшся випадково, від знайомих. Це нічого, що урядові продавці державної крамниці ще за три дні перед тим сповістили про велику подію своїх близьких і даліх приятельок та відложили для них найкращі шматки крепдешіну і мадеполян, і що ті — як фама віщує — вже встигли їх розхапати. Однаково, дещо лишилось на полицях, щоб порадувати наївні серця істот, що складатимуть чергу, чергу епізодичну, чергу, що про неї не всяк і знає. Скільки мрій променистих вплітає уяву в прозору шовковисту тканину, якої не пестив ще

погляд.

Є щось поетичне в мануфактурній черзі та її несподіваній випадковості. Не дебеле сукно на штани, не густе прозаїчне полотно, а прозорі легкі тканини-серпанки для німф пропонує державна крамниця (як улітку, так і взимку). Недаремно ж у ланцюгу цеї черги, що цвіте жіночими усміхами, первень мужеський складає тільки незначний відсоток.

Але має ця черга свої трагічні злами. А саме, коли її зненацька спобіжить передчасна смерть. Коли з порогу оголоситься, що краму стане тільки на третю частину тих, що чекають. Тоді черга нагадує ящірку, що хвіст її відломлюється, і розсипається на тисячі скалок. Кожна черга прагне смерти... але не передчасної. Всіма суглобами своїми хоче вона якнайшвидше протиснутися крізь таємничий приділ, де щастя відміряють її метром. Передчасна смерть черги є річ неприродна, нагла: так якби хтось вбив людину в розцвіті надій, здійснених лише наполовину. Черга розпадається, щоб через місяць, через два, через три, не підлягаючи законам періодичності, ритмізованої однаковими перемежками, знов відродитися.

Буває й так, що гангрена вражає не всю чергу, а тільки поодинокі суглоби велетенського тіла її. бо раз на рік, а то й раз на два роки припадає той щасливий, ніколи заздалегідь не визначуваний день, коли видається взуття. Право на нього має власник »забірної книжки«. У забірній книжечці 52 картки, у кожній картці 7 талонів. Всього 364 талонів — стільки скільки днів у році і кожен талон, що має своє чергове число дав (в певний тільки день, що цьому числу відповідає) право на пів фунта хліба. 364 порції життєвої енергії, що її сприймає наш організм у виді бурого місива.

Це проза, сіра проза. Але іноді сковзне по ній промінь, і вона починає іскритися, як самоцвіти проти сонця: оголошується, що через чверть або півроку на хлібний талон ч. 277 даватимуть узуття. Чому саме 277? Хіба хто знає химерні примхи життя? Чому з 100 тисяч льотерійних білетів падає на це, а не на інше число велика виграна? Чому з 365 квитків-голодранців саме числу 277 випадає королівський жереб?

І ось ти, складовий первень черги мануфактурної, простягаєш коло прилавку свою забірну книжечку. Та продавець, зазирнувши, кидає тобі, що талону ч. 277 у ній нема. Він зник, невідомо де і коли. Може місяць тому, може два, може три. Мабуть продавець, що відважував тобі хліб, колись »помилково« витяг його разом з іншим. Як це довести? Як довести, що не ти сам приховав його, щоб вищахрувати якусь вигоду? Чи маєш ти юридичне (а хочби й моральне) право назвати злодієм людину, якої не піймав на гарячому?

Десять відсотків сутлобів випадає з черги, бо — дивом якимсь — у кожного бракує талону ч. 277.

О необачна жінко чи чоловіче! Чи ж не знав ти, що талону цього треба було, як ока свого, пильнувати; що, кожного ранку треба було перевіряти книжечку, чи не зник він; що уважно треба було стежити за ножицями, які щодня вирізували тобі черговий талон.

Але втішся: ту саму пару калош, що мала тобі перепасті, тобі завтра на Подолі за потрійну ціну перепродаст з чарівним усміхом жінка урядового хлібного продавця, якої ти ще ніколи в очі не бачив. Не кляни людську вдачу, не прозивай її злодійською. Ти, переплативши, не збіднів. А вона, продавши пар двадцять, здолає зайвий місяць прогодувати отару дітей або нарешті справити собі те

пальто, про яке вже давно марить. Та й до того, чи можеш ти, поклавши руку на серце, заприєгтись, що витяв тобі талон її чоловік і що зробив він це не випадково?

Та досвід виховав у тобі обачність: мине років десять, і ти навчишся, як ока свого, стерегти талон ч. 277, чи будь-яке інше, що йому припаде честь символізувати собою тепло, гарантоване виробами шкір- або гумтресту. Щодня ти будеш пестити його, оглядати, щодня впевнятися, що не зник він — промінезбірне скло твоїх мрій і надій — передчасно, лишивши по собі, мов діру у житті, порожній чотирикутник...

З ЧЕРГА БЕЗ НАЗВИ

Хлібна черга виховує характер і гартує дух. Черга мануфактурна, показуючи життя з трагікомічного боку і вносячи над випадковостями марноти щоденної з її хвилевими розчаруваннями, помагає нам налагодити контакт з вічністю. Але жахом справжнього трагізму, позбавленого всякої мелодрами і комедії, сповняє нам душі одна ніч, перебута в черзі, що їй я досі не підібрав назви. Не кожен уходив у ланцюг цеї черги, а тільки той, у кого хтось із близьких родичів, батько, син або чоловік сидів, або сидить у державній в'язниці ГПУ.

Черга ця зароджується о другій чи третій годині вночі, і життя її кінчається опівдні. Отже, нормальна тривалість його дев'ять-десять годин. Складається вона з осіб з »судками«, що приносять ув'язненим обід. Невтасемниченому може видатися незрозумілим, чому саме життя цеї черги є таке довге. Чи не могло б воно обмежитися двома чи трьома годинами? Алеж солдат у уніформі ГПУ приймає обіди через маленьке віконце тільки од-

одинадцятої до дванадцятої. Рівно о дванадцятій віконце зачиняється, і хвіст черги відмирає, розпадається на суглоби й суглобики. Хто став у чергу о годині п'ятій, шостій, не встигне своєчасно опинитися коло віконця, до якого спрямовані всі прагнення черги. Ця черга, так само як і хлібна, з астрономічною закономірністю виникає щоночі, але є принципова різниця поміж нею та іншими чергами. Інші черги прагнуть щось дістати, здати, — черга без назви прагне віддати те, що має, Склад її рухливий. Міняється він нераз протягом однієї ночі. Стомлені, здеревілі суглоби цеї черги викрищуються, випадають як із щелепи хворі, розхитані зуби, і раз-у-раз заміщаються новими. Брат заступає сестру, мати доньку. Тут само-жертва жіноча досягає розміру легендарного. Тут від сусідки, що стоїть за тобою, почуеш, чим дихає і горить її розпластане серце; тут третя, що стоїть попереду, розгорне величний фільм життя свого, повний посвяти, недолі і мук; тут дівчина розкаже про свого нареченого, у глухій в'язничній камері омріяного її снами і самотнього, як коштовна перлина у темній мушлі, занурена у гидку і слизьку протоплязму. Тут навернеться на очі маленька дівчинка, що після розстрілу батька й матері лішилася круглою сиріткою, і Черга її приголубила, покохала всім різноманітним і різнобарвним складом своїм, усією безліччю знедолених сердець своїх, — так само як колись великого сенбернара з сумними телячими очима... Як би існуvalа ця маленька дівчинка, коли б не Черга, що її годує і що сама знов таки існує завдяки тільки тому, що крізь державні в'язниці ГПУ, немов масло, що змазує коліщата величезного механізму, протікає ненастально струмінь тих, що роковані на смерть і вигнання?.. Тут шостилітнє хлопча, що при-

несло батькові обід, простими словами розкаже, що нема кому, як тільки йому дбати про батька, бо мати збожеволіла з горя, а страву варятъ з милосердя сусіди, — хто ж як не син понесе її до віконця?

Тут під тихим спокійним сузір'ям Кассіопеї, під струмистим, хвилястим світлом Молочного Шляху відіграється справжня трагедія, з справжнім, а не театральним плачем, з справжнім, а не удаваним розпачем. Алеж кожна трагедія, як написано у підручнику драматичної теорії, має свій кульмінаційний пункт. Цей кульмінаційний пункт настає, коли жінка, підійшовши з посудом до вікна і назаввши ім'я якесь, почує звідти відповідь: »Такого нема вже!«

Це »нема вже« може мати різні і незгідливі між собою тлумачення: або носія щойно виголошеного прізвища вислано цеї ночі в Сибір, на Соловки, чи куди інде, або його розстріляно в одну з тих годин, коли жінка з обідом для нього, деревеніючи, стояла у черзі, або його цеї ж таки ночі пустили на волю, і він удома нетерпляче дожидаеться повороту дружини.

Може якраз ця третя (чуєш, жінко: не перша, не друга, а третя) можливість відповідає правдивому стану речей! Але жінка, напевно не знаючи і трьома різними згададами шарпана, б'ється поміж ними, як поміж трьома скривавленими стовпами, кидаючись від одного до другого і нестяжно стукаючись об них черепом.

Мимоволі згадується страшна дитяча казка про людину, що всю ніч блукає між трьома соснами в зачарованому крузі і не вміє з нього вийти...

О Черго, що нема тобі назви! Звичайним фактом існування свого ти доводиш нам, що в житті є ще великий трагізм; ти даєш нам чисту квінтесенцію

його, пахощами якої ніодин великий трагік не зважиться напоїти твір свій.

Черго без назви! Ти, видираючи людину з буденного кола її буття, включаєш її у свій ланцюг, щоб широко розчинилася душа її вихорю ненависти, гніву, розпачу і несамовитої жаги. Це ти нам нагадуєш про одвічний закон відплати і будиши прадавній пригаслий інстинкт помсти, що вже починає палахкотіти ватрою невгамованою.

У безіменності твоїй є щось для розуму незагненне, неосяжне і страшне, як у темних пропаллях простороні, де рояться у хаосі сувої мли, що з їхнього безладного руху в екстатичному танці має зродитися зоря.

Черги, що сіттю нерозривних ниток обплутуєте наше існування, черги, що золотими пекучими жилами рідкого вогню пережрешчуєте і перетинаєте наше життя! Я вірю, що колись прийде поет, який оспіває вас, як давні мандрівки народів, бучні бенкети предків і славетні бої, що в них гинули герої...

Крізь Великодній минулі...

Ні в одній країні, мабуть, Великдень не святкувалося так урочисто, як у нас в Україні.

У народів германських, німців, шведів та інших найулюбленишім святом є Різдво, але Великдень став найурочистішим святом православної Церкви. У давній Персії існував культ Мітри, бога, що прийняв великі муки, і свято його відповідало нашому Великодню. Легенда про Мітру багато спільногомає з історією Христових страждань, бо й він розпинається людьми.

Пам'ятаю, як у дитинстві вражав мене той епізод, що Пілат умивав руки перед очима народу, тим немов би вмиваючи себе від гріха. Дивним здавалося мені, як могла йому прийти думка розіграти таку оригінальну, на мій погляд, комедію. Аж багато пізніше довідався я, що то був обрядовий звичай, запроваджений у римському суді, і що це робив кожний суддя перед смертними вироками, наочно тим обрядом доводячи, що не лягає на нього особиста відповідальність за смерть того, кого карає уряд, і нічогісінького оригінального тут не було.

Наше століття не застосовує того обряду, бо води всіх морів і океанів не вистачило б, щоб відмити кров безвинно пролиту мільйонів жінок, дітей і беззахисних старих людей. Воно зрезигну-

вало з символіки. За часів останньої війни запропоновано свого роду »конвеерні« способи страти, способи масового нищення...

Але Великдень зв'язаний у нашій уяві не зі смертю, а з життям, — життям, яке ту смерть подолало, і з весною, коли природа прокидается від зимового сну. Чи ж не було подібне свято й у єгиптян, які знали легенду про бога Озіріса, розтерзаного на частки, і воскреслого?

Спогад мій лине до дитячих років, до тих бучних весняних ночей, коли навколо церкви палали бочки зі смолою, коли жінки, розклавши навколо свої паски і крашанки, чекали на вихід священика, що має святити їх. Великодня неділія в одному місті на Волині. Після служби Божої веселій натовп перед церквою. Червоні, сині, жовті стрічки в дівочих косах. Хлопці з кишенями, набитими крашанками. Український звичай »цокатися«: у кого крашанка міцніша й проб'є кінцем чужу крашанку, той виграв. Б'ють спочатку гострішим кінцем, а коли розбився гострий, повертають тупим кінцем. У високій ціні міцна крашанка. Крігостій її випробовують, постукуючи гострим кінцем по зубах. Всі хлопці прекрасні »знавці«, »фахівці« тієї справи. Деякі хитруни проколюють шкарапалупу й наливають воску. Кажуть, тоді яйце стає міцнішим. Але то вважається за ощуканство. Іноді може трапитись і »кам'янка«, себто кам'яна крашанка. Але то вже справжній злочинець, хто нею користується. Та й таку »кам'янку« легко виявити, взявши її на зуби. Ось один парубок хизується, що вже виграв шістдесят крашанок. Певно прийшов на майдан, озброєний найміцнішими. Ось малий хлопець виграв одну по одній... »Кам'янка, кам'янка!« кричать другі хлопці. Та малий не звертає уваги. Він своєю крашанкою побиває усіх.

»Кам'янка!« уперто починають кричати інші. »Кам'янка?« перепитав він і з усього розмаху штурляє крашанку, оту свою найціннішу зброю, об камінь, і вона розлітається на шматочки. Хлопці, засоромлені й здивовані цею саможертвенністю, замовкають...

Великодні в Києві... Я вже не хлопець, а студент. Гудуть дзвони в Софії, у Михайлівському, у Володимирському соборі, у »Залізній церкві«, а ми веселим натовпом юнаків і дівчат переходимо з однієї церкви в другу. Чи ж можна в таку ніч спати? У ніч, коли повітря гуде й співає... На-самперед треба дочекатися хресного ходу, того моменту, коли священик, з'явившись на порозі церковному, проголосить »Христос воскрес!« А потім... хіба до світанку хтось піде додому, коли на Володимирській горі весною пахнуть бруньки на деревах, коли вітер з-за Дніпра доносить пахощі верби, яка щойно розпустилася!

А вдома вже чекає стіл, накритий білим обруском, заставлений пасками, горілками, наливками, крашанками...

Великдень на Архангельщині. Рік 1917. В який же то далекий куток світу закинула мене доля на заслання! Ані пасок, ані крашанок. Люди заможні, але звичаю того не відають. Та селяни здебільшого не знають, що то яйця, бо ніколи їх не бачили. У сусідньому селі Шотогорці є баба, що має кілька курок, так про це у всіх околицях оповідають, як про диво якесь. Церква за річкою. Лід почав підтаювати, і переходити її небезпечно. Після служби підходять під благословення. Священик однією рукою дає хреста цілувати, а другою від кожного приймає »мзду«, яку, кладе в калитку. Ні, такого звичаю нема в Україні! Краще піти теть і не дивитись...

Рік 1921. Дні велигодні в Баришівці на Полтавщині. О, на яку пізню весну припав Великдень! Всі дерева в повному цвіті. Вишні біліють у темряві. Пахощами насычене повітря. Це мало не справжнє літо. Чистий четвер я і приятель мій Зеров одвідуємо то одну, то другу з двох баришівських церков. Правда, часи страшні настали, і недаремно в устах моого супутника складаються вже рядки сонета, що рівняє наші часи з отими ерусалимськими:

Навколо нас кати і кустодії,
синедріон, і кесар, і претор.
Це долі нашої смутний узор.

Виходимо з церкви, а вгорі мигтає у теплому повітрі вогкі зорі.

А от ідуть уже дівчата з церкви, несучи свічки у паперових ліхтариках, і відблиски цвітуть на їхніх обличчях. Вся вулиця плине потоком. Видовище, яке хвилює душу і збуджує в ній сотні далеких спогадів.

А от суботня ніч. Селянки принесли свої крашанки й паски, як це робилося за давніх часів. Десять у Києві це заборонено, а тут життя сміється з усіх тих заборон і береже звичаї старовини. А вишні, вишні в білому цвіті, що обступили цвінтар, і хвилі духмяні, що на крилах вітру долинають до нас! Мимоволі спливають у пам'яті слова нашої поетки Лесі:

Весни такої не було й не буде...

Рік 1922. Великодня ніч у Києві. О, яка ж то ніч! Який галас, яка ілюмінація! Прожектори прорізують темряву й вихоплюють з неї світлі плями... Мов карнавальний похід вулицями пересувається антирелігійна демонстрація. Авта з дів-

чатами й хлопцями. Маски, бороди, блазні. Хтось перевдягнений за попа, з сивою бородою аж по пояс, кропить водою направо й наліво; крики, ракети злітають у повітря й розриваються з гучним лускотом. Всі вулиці захрясли людом, ледве можна ними пересуватися. Я все спостерігаю з Софійського майдану, де гамір доходить своєї найвищої точки... Он і жінку везуть перевдягнену за Матір Божу, а вколо неї танцює якийсь гурт у блазнецьких одягах...

Протискаюсь на цвінттар Софійського Собору й зразу немов би потрапляю в інший світ. Людей, що моляться і в церкві і надворі, багато. Не дивлячись на гармидер на площі, на ракети, що злітають у небо, — тут за високим муром панує тиша. Хвиля того галасу немов би розбивається об камінну твердиню і безсило відлинає назад. Навіть ні одна з ракет якимсь чудом не падає в юрбу тих, що зійшлись на молитву. Мені аж дивно, що той мур так може ізолювати від хаосу. О, як добре часами буває — відокремити себе муром від того світу, де запанували чорти й блазні, щоб у тихій самотині душі своєї відчути Бога...

І ще один великолікий спогад. Не пам'ятаю вже, який рік. З нагоди свята влаштовано антирелігійний виступ. Театральна зала повна народу. Зaproшене на диспут і митрополита. Виступають найвидатніші промовці антирелігійної пропаганди, які проречисто й логічно намагаються довести, що Христос ніколи не існував, що віра є забобон. Люди мовчки й уважно слухають. Останнім мав би слово сказати митрополит, але лишається десять хвилин до закриття зборів. Голова йому пропонує:

— Може зрезигнуете зі свого слова, бо лишається щось із хвилин п'ять — однаково нічого не встигнете сказати.

— Ні, — відповідає той, — мені вистачить пів хвилини.

Митрополит сходить на трибуну, обводить очи ма залю і кидає урочисто й коротко:

— Христос воскрес.

— Воїстину воскрес! — майже одноголосно відповідає натовп.

— Більше мені нічого не треба!

З цими словами він лишає трибуну.

Чудо Воскресіння

Білявий світанок. Ще сонце десь під обрієм. Ще хиляться квіти, обважнілі великими краплями роси. Ще навіть небо не рожевіє у півсвітлі-півсутні ненародженого дня. Смуток, який лежить на травах і деревах, який проймає звичайно природу перед пробудженням її від сну, немов би розлився і в самому повітрі. Тільки самотня жінка блукає стежками саду і чогось шукає, чогось виглядає. Де найду Його? Куди ж поклали Його тіло, чиє тіло я хочу вмастити пахучими мазями і начинити речовинами, що врятають його від тліну? А он і сам садівник, бо хто ж це інший може тут блукати у таку ранню годину? Чи не окликнути його? Так, він обертається на оклик. Але замість відповіді на питання, коротко й пестливо кидає тільки одне слово:

— Marie!

І враз немов блискавка пронизує жінку, така сліпуча, що, здається, розтопить її мозок, усе ество її, — і вся вона розчиниться у якомусь блаженному пориві, де змішалися жах, радість, зчудування, непевність — і раптом певність, певність... І з криком »Учителю!« вона кидається Йому до ніг. Та чує голос, голос Його, такий знайомий:

— Не торкайся мене!

Але як же вона Його відразу не впізнала, Того, услід за ким ішла стільки років, біля ніг якого сиділа, слухаючи слів Його, хто став для неї сонцем, яке бачиш щодня і яке вело її крізь будні життєві, що раптом засяяли фарбами, як свято весільне?

Та чи це могло їй на думку впасти, що Той, кого вона бачила, розп'ятим, а потім мертвим, міг встати з гробу і ходити по саду у плоті своїй? Та чи ж не змінився й сам Він трохи, бо щось нове з'явилося в Його обличчі, немов опрозворило всю Його постать і тепер променіло з кожної бранки Його одягу. Тож недаром гукнув Він їй, застерігаючи: «Не торкайся мене!» Неначе сам дотик міг би спопелити її на місці!

Та не повірили учні словам її. Напівбожевільній від скорботи жінці явився привид у сутінках ранкових, витвір її хворої, подіями попередніх днів екзальтованої фантазії...

А ось двоє йдуть шляхом, що веде до Емауса. Під свіжим враженням недавніх подій вони розмовляють про те, що сталося, про те, як позбавили життя людину, що була мудрим великим учителем, ім'я якого згадується з побожністю; як пішла чутка, що він воскрес і ходить по землі. І ось подорожній якийсь пристав до них, почувши розмову їхню. О, він добре втімив науку розп'ятого, бо починає говорити, говорити, викладати так її, ніби все життя йшов за ним і слухав його. Серця тим двом горять, обличчя палають, слухаючи слів, що западають аж у саму душу, розгоряючись там кострищем великим. Та ось вони вже коло мети. Пора й повечеряти. Він бере хліб і ламає його, благословляє... і по тому рухові рук його, по тому, як він хліб розломив, вони вже

пізнають... Пізнають, чи ні? Та це ж питомий йому рух, якого не сплутаєш з жестом іншої людини! Чи ж не спостерігали вони здалека, як той хліб завжди ламав перед натовпом?! Вже несподіваний викрик майже вихоплюється їм з горла. Та раптом... нема Його. Немов розтанув у весняному повітрі, розплівся. Та чи це був Він справді? Чи не омана то? Але у вухах ще звучать слова Його, руки ще тримають хліб, що його Він розломив. Так і вони теж стали свідками, що підуть свідчити перед світом, що Розп'ятий ходить по землі.

І ширяться, ширяться чутки. То тут, то там Розп'ятий нібито об'явився. Тож жінки знайшли уранці печеру, що правила за гріб, порожньою, чи ж не бачили вони двох юнаків у білих одягах, з світлосяяними обличчями, які сказали: «Що ви шукаєте живого серед мертвих!» Та чи ж можна вірити жінкам, які все перебільшують і часто виплід уяви своєї приймають і видають за дійсність? А ті учні, що бачили його на самотній дорозі. Та чи ж мало брехунів на світі, що їм справляє радість оповідати байки і казки!

— Не повірю, поки не вкладу пальціз своїх у рани його, — каже Хома.

О, його не обдуриш, він ніколи не вірить, поки сам не побачить, не намацає.

— Дурниці, — так коментує він кожне оповідання про нібито воскреслого.

І ось у хаті при замкнених дверях і вікнах зібралися вірні, ті що ходили за Ним, що плачуть за Ним. Вони сперечаються, то доводячи, то спростовуючи чутки про воскреслого. І раптом — серед покою, для всіх здимай, у звичайному одязу своєму стойть Він і чути вітання його:

— Мир з вами!

Всі, скам'янівши, німіють, з жахом і подивом дивляться і не знають: вірити чи не вірити. »А чи ж не може то бути хтось схожий на Нього, що іменем Його прикривається та вводить в оману людей? — така думка шугає в голові Хоми. — Бс якось по-іншому променіють очі йому й сбличча«.

І раптом чути голос Його, такий знайомий, — о, той голос не сплутаєш з ніяким іншим:

— О, ходи сюди, Хомо, поклади пальці в рани мої, — і Хома підходить, намацує рані на руках і ногах, і Той, ще загадковий і нерозгаданий, бере його руку і кладе собі під серце, і там Хома намацує глибоку рану, що пробив її спис.

— Бачу, дотикаюся плоті і вірю! — викликує він.

І Той, уже пізнаний, незаперечний в існуванні своєму, лагідно каже:

— Блаженні ті, що не бачили, а вірять.

Тоді Хома падає Йому до ніг, а все тіло його здригається від плачу.

Чому так важко повірити в те, що називається дивом? Чи ж не сповнене див усе довколішнє життя наше? Чи не є дивом саме наше існування? Те, що пересуваємося по землі? Що матерія мозку нашого мислить? Що хвилі етеру, увійшовши в око наше, викликають враження барв? Що плянети кружать в річному танку і навколо сонця? Що сонцям тим, які горять у просторі, числа і краю нема? Що самі ми з усією нашою плянетною системою летимо, падаємо у спіральнім кружинні у прірву, яка дна не має?

Ми не називаємо це дивом, бо це є повсякденне. Уперше побачивши, як магнет притягає залізо, ми ладні це прийняти за диво. Але що земля притягає наше тіло до себе і не дає йому зависнути в повітрі, ми не називаємо дивом, бо так звикли

до цього, що навіть не усвідомлюємо.

А існування життя на землі! Серед різних форм того існування, чи не є одна, що й нам у нерозгаданості своїй здається дивом, а саме — еволюція метелика?

Он повзе гідкий хробак по землі, чи по дереві, годується листям, жере, жере, не бачить нічого з того, що підноситься над його хробачим краєвидом, і ось він, ніби стомлений життям своїм приземним, тче навколо себе густе павутиння, кокон, мумію і поринає в летаргічний сон. Отой самотканий саркофаг береже його від випадковостей життя: вже не з'єсть його птах під час того сну, такого на смерть схожого. І в саркофазі тому відбувається дивна метаморфоза: огидний хробак поволі перероджується в чарівного метелика, що, розгортаючи крила, розриває кокон свій і вилітає в простір, сночи весельчатими барвами крил своїх.

Чи ж не є оте, досі незбагнute переродження хробака в метелика символом довічного воскресіння? Символом з мертвих встання Христового і посмертного злету душі нашої, яка житиме у сферах етерних, де горить вічна слава Господня?

Так, а чому ж ми не знаємо, не відаємо про те майбутнє душ наших буяння у сферах горніх? — запитаете ви. А чи ж тямить хробак, що можливе, крім його, хробачого повзання по землі, якесь інше існування, що є летом і буянням з квіту на квіт, кущуванням меду з келіхів квіткових, купанням у променях соняшників? А якби йому, хробакові, показати метелика, чи пізнав би він себе у тому крилатому створінні, він, що, до землі прикутий, не спроможний є побачити те, що діється вище, понад видноколом його хробачого краєвиду?..

»Мідь звеняща«

17 травня 1947

Біблійний переказ, згадуючи про щасливе життя в едемі, згадує також про дерево пізнання добра й зла, що його овочів заборонено було їсти. Одна проти одної стоять дві суперечливі заяви. Господня: »Коли скуштуєте з того дерева, смертю помрете«. Змієва: »Скуштувавши, дорівняєтеся богам«. Ця обіцянка й та загроза не відразу здійснилися, а здійснюються поволі, протягом життя, яким живе людство. Людина єдине створіння, що розрізняє добро й зло. Дряпіжний звір, що роздирає вівцю тому, що мучить його голод, не розрізняє, і тому йому гріха немає. Крок за кроком опановуючи таємниці природи, людина все більше дорівнює богам. Сок скуштованого яблука діє в ній, як повільна отрута, якою помалу просякає все її ество. Обіцянка змієва прибирає форм все реальніших. А загроза Господня? Людина не тільки стає всезнавчою, а також суперником Божим, творцем нових світів — деміургом і руйначем. Може, незабаром їй удастся місяць розщепити на окремі тіла, або створювати з елементів, що їхню таємницю вона збагнула, нові місяці, — не так, може, нові колонії для прийняття зайвої людності, як надатмосферні бази для обстрілу ворожих континентів. Образ космічної війни перестав бути витвором казки й стає можливістю.

Читавши Одкровіння Йоанове, чи не дивувались і не жахались ми нищівній жорстокості Господній з »конями блідими«, чумними болячками, отруеною водою морів і криниць, вогнем небесним і всякими іншими муками, що люди від них рятуючись, тікатимуть у гори й печери, благаючи: »Впадіть на нас і поховайте нас під собою«. Дивувались... аж поки не дожили до останньої світової війни та побачили, що всі ті апокаліптичні жахи зовсім не насилатиме Господь, а люди самі на себе, що їхній нищівній жазі й жорстокості нема ані меж, ані краю. Коли Йоанові в його страшному видінні ввижалися землетруси й центнеровий град, що, падаючи, трощитиме все, то він вживав тільки старих назв для нових предметів і явищ, для яких тоді ще не існувало нашої термінології. А Господня загроза »смертью помрете« все неминучіше залишає над нами. Дорогою ціною доводиться людині платити за своє знання: ціною душі своеї і безсмертя її. Чи ж не сказано в Євангелії: »Що людині з того, що здобуде вона ввесь світ, а душу свою занапастить?« Всі скарби, вся потуга, вся влада, все знання таємниць життя й природи до нічого їй, якщо за всі ті здобутки доведеться заплатити душою своєю.

Та чи не говориться ще в другому місці Євангелії: »Якщо людина розмовляла би всіма янгольськими голосами, а не мала би в собі любови, то була б вона, як мідь дзвеняча.«

Звідси ясно викреслюються два завдання: врятувати свою душу; виплекати в собі любов. Чи не рятували ми душу свою, кидаючи насиджені місця та подаючися світ-за-очі? Гнала нас, може, насамперед загроза втратити життя своє і наразити тіло на тортури, але підсвідомо підносила певно свій голос загроза ще страшніща — занапастити душу

свою. Бо що проти всіх мук концентраків, проти жаху сибірської тайги та соловецької пустки, проти голоду й холоду оте повільне гашення іскри духової, затоптування в болото душі нашої, оте поступове переродження в покірного автомата, в знаряддя влади, яка знищувала б у нас усе, що ми звикли вважати за моральне, яка виховувала б у нас нову мораль, за якою зрада, денунція, немилосердя є чеснотами? Якщо ми втекли тієї страшної долі, врятувалися від того лицемірства, яке втискає синові до рук револьвера, щоб розстріляв матір свою за »контрреволюцію«, якщо пробуємо, йдучи шляхом усіх шляхетних вигнанців, спасати свою душу, не ушкодити її за ціну придання всіх скарбів світу, то чи не постає ще нагальніше друга для нас вимога: не бути »міддю дзвенячою«?

* * *

Та сучасне людство Заходу ще далеке від усвідомлення, що тільки любов урятує його від падіння в ту прірву, до якої повним галопом несе її »конь блід«. Коли китайський кардинал відвідав Париж та роздивлявся на плякати, що змальовували й описували ті жорстокості, що під час війни доконувалися над французами, він сказав: »Що ви витерпіли, це десята частина того, що нам довелося перетерпіти від японців. Але в нас заборонено виставляти такі речі, щоб не збуджували вони жадобу помсти й не роздмухували ненависть, яка має згаснути, коли запанував мир«.

Нам далеко ще до тієї немудрої мудrosti Сходу.

Коли запитали Ганді, що робити, щоб на Сході вербувати людей для християнства, він дуже серйозно відповів: »Треба вам жити за заповітом Христа«. Отже, вербувати наочними прикладами. Істину про »мідь дзвенячу« цей індус краще зро-

зумів, ніж хтобудь з християн.

Якщо християнські заповіти визнавались при наймні теоретично у взаємовідносинах окремих людей, то у взаєминах народів їхне не те, що застосування, а навіть теоретичне визнання вважалося за безглуздя й романтичну мрію недолугих пацифістів. Думалося: чим гірше житиметься сусідові, тим краще мені. Мораль гітлерівців була: чим більше знищимо чужого люду, тим більше простору лишиться нам. Застосування будь-якого морального принципу вважалося за кволість і зраду. Ця антимораль збанкрутувала на сто відсотків. Виявилось, що скрайній егоїзм був не тільки неморальним, а й безглуздим, і ті, що ним керувалися, самі собі копали яму. Отож людство, що не послухалось голосу серця, мало б тепер послухати голосу розуму, який йому каже те саме.

Чи не маємо й ми в наших громадських відносинах слухати, що каже нам серце й розсудок? Не шанувати тих вигод, здобуття яких зв'язане з занапашенням душі нашої? Пам'ятати, що, навіть заговоривши всіма янгольськими голосами, ми лишимось »міддю дзвенячаю«, коли не виховаемо в собі любови до ближнього, поваги до його особи, тієї самої, якої вимагаємо до особи своєї?

Бож і кожний окремий з нас, пройшовши крізь іспити важкі, зневірившись у досьогочасних методах, що нормували життя, стойть на тому самому повороті дороги, на якому стояло людство, усвідомивши раптом, що обіцянка змієва »дорівняте богам«, яка вклала йому до рук владу нищити світи й здобувати космос, нерозривно зв'язана з прокляттям Господнім »смертью помрете«, що є загрозою як фізичного знищення роду людського, так і нашого знищення духового, якщо платою за »богорівність« має бути наша душа.

3

M

i

c

T

Є. Маланюк. Передмова	5
НОВЕЛІ	
Акація	11
Яблука	33
Пригоди архангела Рафаїла	57
Медальйон	94
СПОГАДИ ПРО НЕОКЛАСИКІВ	107
НАРИСИ	
Черга	193
Крізь Великодні минулі	203
Чудо Воскресіння	209
»Мідь звеняща«	214

**З друкарні Української Видавничої Спілки
в Лондоні, Англія.**

**Printed in Great Britain by »Ukrainian Publishers Ltd.«,
237, Liverpool Road, London, N.1.**

